दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास पहिला : चातुर्यलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अस्तिमांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें । नाना विकारीं विकारे । प्रविण होईजे ।।१।।

जीवसृष्टीतील सर्वांची शरीरे अस्थी व मांसांची झाली असून त्यांत जीवात्मा व ईश्वर (अंतरात्मा) हे दोन्ही राहतात. (घरात मठाकाश असते त्याप्रमाणें) त्यांना अनेक विकार असून त्यांचा त्यांना सराव झालेला असतो! (प्रवीण)॥१॥

घनवट पोंचट स्वभावें । विवरोन जाणिजे जीवें । व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ।।२।।

टणक व मऊ, (किंवा भरीव व पोकळ) काय हवे व काय नको इ. प्रकारचे ज्ञान जीवाला विचाराने होते. ॥२॥

येंकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें । प्रचीतीनें सुलक्षणें । ओळखावीं ।।३।।

एकाला सतत याचना करून भांडून कष्टाने काही मिळवावे लागते. एकाला सहजासहजी हवे ते मिळते. या प्रत्यक्ष अनुभवावरून सुलक्षणी कोण ते ओळखावे. ॥३॥

जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा । राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ।।४।।

स्वत:चा अहं बाजूला ठेवून दुसऱ्याचा जीव व आत्मा आपलाच आहे, इतके ऐक्य साधून दुसऱ्यांचे अंतरंग जाणण्याचा सतत प्रयत्न करावा. आत्मवत् सर्वभूतेषु, प्रत्येक जण सुखाच्या शोधात असतो. प्रत्येकाला दुसरा प्रिय वाटतो, तो स्वत:साठी वाटतो इ. लक्षात ठेवावे. ॥४॥

जानवें हेंवडकारें जालें । ढिलेपणें हेवड आलें । नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ।।५।।

सूत सैल झाले की जानव्याला वळ्या पडतात. किंवा जानव्याविषयी बेफिकीर राहिले तर ते चुरगळते किंवा गुंतते. सूत चांगले असले तर किंवा नीट सांभाळले तर स्वच्छ व सरळ जानवे शोभून दिसते. ॥५॥

तैसेंचि हें मनास मन । विवेकें जावें मिळोन । ढिलेपणें अनुमान । होत आहे ।।६।।

त्याचप्रमाणे आपले मन स्वच्छ ठेवून वरील प्रकारच्या विचाराने दुसऱ्यांच्या मनाशी ऐक्य साधून त्यांचे मनोगत जाणून घ्यावे. यात कुचराई केली तर मनोगत समजत नाही. केवळ अंदाज येतो ॥६॥

अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो । याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ।।७।।

अंदाजाने अंदाजाचेच साम्राज्य पसरते! त्यांत कसूर झाली तर संबंधितांचे अंतरंग न जाणल्याने हाती घेतलेले कार्य बिघडते. म्हणून ते प्रथम जाणून घ्यावेत. ॥७॥

दुसऱ्याचे जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना । वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ।।८।।

जर दुसऱ्याचे मनोगत कळले नाहीत तर अनेक लोक आपल्याला अनुकूल कसे रहातील? (मनोगत जाणले तर त्यांच्याशी त्या त्या प्रकारे वागता, बोलता, करता येऊन ते अनुकूल होण्याचा संभव वाढतो.) ॥८॥

आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती । अपूर्णपणें हळु पडती । ठाईं ठाईं ।।९।।

असलेली बुद्धी न वापरता काही लोक दुसऱ्याला अनुकूल करून घेण्यासाठी वशीकरण विद्या वापरतात. तिचा परिणाम अनिश्चित असल्याने ती वापरणारे चाचपडत असतात असे जागोजागी दिसते. ॥९॥

जगदीश आहे जगदांतरीं । चेटकें करावीं कोणावरी । जो कोणीं विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ।।१०।।

ईश्वर सर्व जीवांचे अन्त:करण व्यापून असतो. असे असताना वशीकरणासारखे चेटकी उपाय कोणी कोणावर करावेत? जो बुद्धी वापरून विवेकाने वागतो तोच श्रेष्ठ. ॥१०॥

श्रेष्ठ कार्यें करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ । कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ।।११।।

उत्तम व सहज कार्य उत्तमाकडूनच होते. मंत्रतंत्राचे कृत्रिम कार्य कनिष्ठाकडून होते. या कार्यावरून माणसाचे श्रेष्ठत्व किंवा हलकेपणा ठरतो. ॥११॥

राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें । वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ।।१२।।

राजा राजमार्गावरून जातो. चोर चोरमार्गानेच जाणार! मूर्ख व अविचारी किरकोळ स्वार्थासाठी स्वत:च फसतात. ॥१२॥

मूर्खास वाटे मी शाहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ।।१३।।

मूर्खाचे मुख्य लक्षण, म्हणजे तो स्वत:ला शहाणा समजतो! पण तो वेडा व फजीतखोर असतो. चातुर्याची खरी लक्षणे चतुरालाच ठाऊक असतात. ॥१३॥

जो जगदांतरें मिळाला । तो जगदांतरचि जाला । अरत्रीं परत्रीं तयाला । काय उणें ।।१४।।

जो समष्टीशी एकरूप होतो, तो समष्टिरूपच होतो ('हे विश्वचि माझे घर'...) त्यालाच भौतिक व पारलौकिक अनुकूलतेत कोणतीच उणीव नसते. (स्वत:च्या मोक्षाबरोबरच त्याला लोकसंग्रहही उत्तम साधतो.) ॥१४॥

बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिविण माणुस काचें । राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ।।१५।।

अशी बुद्धी ईश्वरी अनुग्रहानेच लाभते. बुद्धी नसेल तर माणूस संकुचित होतो व सहजप्राप्त असलेले स्वानंदसाम्राज्य सोडून सुखासाठी भीक मागतो. दीनवाणा बनतो. ॥१५॥

जें जें जेंथें निर्माण जालें । तें तें तयास मानलें । अभिमान देऊन गोविलें । ठाईं ठाईं ।।१६।।

जो ज्या परिस्थितीत जन्माला येऊन वाढतो ती परिस्थिती त्याला सुखाची वाटल्याने तो तेथेच आसक्ती ठेवून गुंतून पडतो असे जागोजागी दिसते. ॥१६॥

अवघेच म्हणती आम्ही थोर । अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर । अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ।।१७।।

अशी सर्व माणसे स्वत:ला जगात श्रेष्ठ, प्रतिष्ठित (सुंदर) व बुद्धिमान समजतात. ॥१७॥

ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लहान म्हणवीना । जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ।।१८।।

हे सर्व पाहून असे दिसते की स्वत:ला कोणीच कमी समजत नाही. पण जाणकारांना वस्तुस्थिती कळते. ॥१८॥

आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें । परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ।।१९।।

आपापल्या मोठेपणाच्या कल्पनेत हे लोक अविचाराने (अनुमान) जीवन जगतात. परंतु जीवनाचा विवेकाने विचार करावा. ॥१९॥

लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेंच सोडणें । मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ।।२०।।

अविचारी जीवनाचाच अभिमान वाटून हिताचा मार्ग सोडून देणे, हीच मूर्खपणाची लक्षणे होत. (व्यावहारिक व पारमार्थिक सत्यच हिताचे असते.) ॥२०॥

सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान । न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ।।२१।।

सत्यमार्गाशी निष्ठा असण्यात अहंकार नसतो. निष्ठा व अभिमान सारखीच नव्हेत. उदा. न्याय व अन्याय दोन्ही

समान कधीच नसतात. ॥२१॥

न्याये ह्मणिजे तो शाश्वत । अन्याये ह्मणिजे तो अशाश्वत । बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ।।२२।।

न्याय ही माणसाची शाश्वत गरज आहे. अन्याय तात्कालिक होत राहिले तरी प्रतिष्ठा न्यायालाच आहे. उदा. वेंधळ्याला नीटनेटक्याचा दर्जा कधीच मिळत नाही. ॥२२॥

येक उघड भाग्य भोगिती । येक तश्कर पळोन जाती । येकांची प्रगट महंती । येकांची कानकोंडी ।।२३।।

न्यायी व नीटनेटका उघडपणे भाग्य भोगतो. अन्यायी व वेंधळा चोरट्यासारखा असतो. खरा महंत सर्व समाजाला मान्य होतो. ढोंग्याला मान खाली घालावी लागते. ॥२३॥

आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण । धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ।।२४।।

न्यायनीती व धर्माचा विचार व तसा आचार नसताना केलेल्या महंतीने पदरात शीणच पडतो. म्हणून माणसाने बुद्धिमान व चतुर महंतांचा शोध घ्यावा. (चतुर महंतांचे आचारविचार शुद्ध असतात.) ॥२४॥

उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेंचि आळिले । धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ।।२५।।

सामान्य हडेलप्पी करणारे कितीही असले तरी एक बुद्धिमान त्यांना स्वाधीन ठेवतो. त्याच्या स्वाधीन रहाण्याशिवाय ते काही करूच शकत नाहीत. ॥२५॥

याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावे सख्य । येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मिळती ।।२६।।

म्हणून चतुराने सर्व क्षेत्रातील बुद्धिमान नेत्यांशी संधान बांधावे. त्यामुळे सहजच त्यांच्या स्वाधीन असलेल्यांचा त्याला पाठिंबा मिळतो. ॥२६॥

धूर्तासि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तींच पवाडे । उगेचि हिंडती वेडे । कार्येंविण ।।२७।।

एका बुद्धिमान चतुराचे दुसऱ्याशी चटकन सख्य होते व त्यांचे संबंध वाढीला लागतात. मूर्ख असतात ते काही न साधता नको ते संबंध वाढवीत राहतात. ॥२७॥

धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें । परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ।।२८।।

एका चतुराला दुसऱ्याचे चातुर्य लक्षात येताच त्यांचे मनोमीलन होते. पण ही युती कोणाच्या डोळ्यात न भरता व्हावी. गटबाजीचे स्वरूप येऊ नये किंवा युतीच्या हेतूविषयी समाज साशंक होऊ नये. ॥२८॥

समर्थाचें राखता मन । तेथे येती उदंड जन । जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ।।२९।।

एकदा चतुर भाग्यवन्ताला अनुकूल करून घेतले की त्याचे अनुयायी अनुकूल होतात आणि सामान्य माणसे व सज्जन नम्रतेने बोलू लागतात. ॥२९॥

वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी । नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ।।३०।।

ओळखीने ओळखी वाढवाव्यात, बुद्धिमन्ताला अधिक बोध करावा व न्यायनीतीच्या प्रचाराने पाखंडी लोकांना पायबंद घालावा. ॥३०॥

वेष धरावा बावळा । अंतरी असाव्या नाना कळा । सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ।।३१।।

स्वत:चा वेश साधासुधा असावा पण बुद्धी सर्वंकश असून चातुर्यसंपन्न असावी. सद्‌गुणांनी परिपूर्ण असावी. सामान्यांचे प्रेम सांभाळावे. ॥३१॥

निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । प्रगट जाणता सज्जन । दुल्लभ जगीं ।।३२।।

निरिच्छ, नव्या नव्या प्रदेशात भ्रमण करणारा, अनुभवासह ब्रह्मविद्या सांगणारा, उघडपणे महंती करणारा,

देशकालप्रसंग जाणणारा व नीतिमान सज्जन या जगात फार दुर्मिळ आहे. ॥३२॥

नाना जिनसपाठांतरे । निवती सकळांचीं अंतरें । चंचळपणें तदनंतरें । सकळां ठाईं ।।३३।।

वेदान्तशास्त्र, संतवाङमय, पुराणे, संतचरित्रे, पोथ्या इत्यादींचे पाठपाठान्तर असे असावे की त्यामुळे अनेकांच्या अनेक समस्या शास्त्राधारपूर्वक सुटून ते संतुष्ट होतात. त्याने सर्वांमध्ये मिसळून दूर दूर संचार करावा. ॥३३॥

येके ठाईं बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला । सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ।।३४।।

सर्व गुणसंपदा असून गावातच बसून राहिले तर धर्मपरमार्थाचा व्याप वाढत नाही. म्हणून स्वत:ला व लोक व्यवहाराला सांभाळून सर्वत्र भ्रमण करावे. ॥३४॥

भेटभेटों उरी राखणें । हे चातुर्याची लक्षणें । मनुष्यमात्र उत्तम गुणें । समाधान पावे ।।३५।।

अशी महान व्यक्ती सतत भेटावी अशी तळमळ सर्वांना लागली तर समजावे की तेथे चातुर्याची लक्षणे आहेत. उत्तम गुणांचा सहजच परिणाम असा आहे की त्याने मोठ्या समाजाला समाधान मिळते. ॥३५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चातुर्यलक्षणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चातुर्यलक्षण' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास दुसरा : निःस्पृहव्याप

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीमधें मानवी शरीरें । उदंड दाटलीं लाहान थोरें । पालटती मनोविकारें । क्षणाक्षणा ।।१।।

पृथ्वीवर असंख्य माणसे आहेत. आकार, रूप, बुद्धी, परिस्थिती इ. कारणांनी ती लहान किंवा मोठी आहेत. त्रिगुणांच्या मनावरील प्रभावानुसार त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात सतत बदल होत राहतो. ॥१॥

जितुक्या मूर्ती तितुक्या प्रकृती । सारिख्या नस्ती आदिअंतीं । नेमचि नाहीं पाहावें किती । काये म्हणोनी ।।२।।

व्यक्ती तितके स्वभाव किंवा प्रवृत्ती भिन्न असतात. त्या प्रवृत्ती जन्मापासून मरणापर्यंत सतत सारख्याही नसतात. या भिन्नतेला कोणताच नियम नसल्याने त्यांच्या तऱ्हा किती म्हणून सांगाव्यात! ॥२॥

कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले । देशभाषानें रुधिले । कितीयेक ।।३।।

(त्यांचा परिणामही तेवढाच भिन्न भिन्न होतो. तो असा–) अनेकांनी मुसलमान धर्म स्वीकारला. कित्येक ख्रिस्ती धर्माशी एकरूप झाले. फार मोठी लोकसंख्या प्रदेश व भाषेमुळे परस्परांपासून दुरावली. ॥३॥

मऱ्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला । अवकाश नाहीं जेवायाला । उदंड कामें ।।४।।

स्वतंत्र मराठी राज्य थोडेच उरले. त्याचे रक्षण व विस्तार करण्यासाठी लोक राजकारणांत गुंतून पडले. त्यांच्या मागे एवढे व्याप लागले की जेवण्यासही सवड मिळू नये. ॥४॥

कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले । रात्रंदिवस करूं लागले । युध्यचर्चा ।।५।।

अनेक लोक सतत युद्धामध्ये अडकून राहिल्याने त्यांना युद्धज्वर चढून ते रात्रंदिवस त्याविषयीच बोलू लागले. ॥५॥

उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहींसा जाला । अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ।।६।।

व्यापारी मंडळींना उद्योगाचा छंद जडून त्यांना इतर कशालाच सवड नाही, इतकी कामे मागे लागली. पोट हाच धंदा झाला. ॥६॥

शड्दर्शनें नाना मतें । पाषांडें वाढलीं बहुतें । पृथ्वीमधें जेथतेथें । उपदेसिती ।।७।।

न्याय, वैशेषिकादि सहा आस्तिक दर्शने व चार्वाक बौद्धादि सहा नास्तिक दर्शने यांच्या निमित्ताने बुद्धिजीवी मंडळीत प्रथमपासून भेद आहेच. त्यांत विकृत श्रद्धांची भर पडली. या सर्वांचे संप्रदाय समाजात सर्वत्र आहेत. ॥७॥

स्मार्थीं आणि वैष्णवीं । उरलीं सुरलीं नेलीं लाघवी । ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाली ।।८।।

या गदारोळातून जे सुटले त्यांना यज्ञप्रधान स्मार्त व द्वैती वैष्णवांनी ओढून नेले! असा सर्वत्र उदंड गोंधळ झाला. ॥८॥

कित्येक कामनेचे भक्त । ठाइं ठाइं जाले आसक्त । युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ।।९।।

कित्येक सकाम भक्त जागृत दैवते व भरभरून आशीर्वाद देणाऱ्या बुवा व महाराजांच्या नादी लागले. यांत खरे-खोटे, योग्य-अयोग्य, शास्त्रीय व अशास्त्रीय इ. चिकित्सा करणारे आहेतच कोण? ॥९॥

या गल्बल्यामध्यें गल्बला । कोणीं कोणीं वाढविला । त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ।।१०।।

या सर्व गोंधळात ज्यांनी अधिकाधिक घोटाळ्यांची भर घातली ते वैदिकांना सहन होईनासे झाले. ॥१०॥

त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ।।११।।

यातच कथा, नाट्य व संगीतप्रधान हरिकीर्तनाकडे कित्येक लोक ओढले गेले. अनुभवाचे ब्रह्मज्ञान कोणालाच नकोसे झाले. ॥११॥

या कारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ । विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ।।१२।।

म्हणूनच ब्रह्मज्ञान फार दुर्लभ असून शुद्ध पुण्यानेच त्याची प्राप्ती होते. हा अलभ्य लाभ विचारवन्तांना होतो. विचाराने तो लाभ सुलभ होतो. ॥१२॥

विचार कळला सांगतां नये । उदंड येती अंतराये । उपाये योजितां अपाये । आडवे येती ।।१३।।

कोणाला ब्रह्मविद्येचे आकलन झाले तरी प्रबोधनाचे कौशल्य नसते. म्हणून समाजात ती सांगताना अनेक अडचणी येतात व जे उपाय करावे तेच अपाय होतात! ॥१३॥

त्याहिमधें जो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ।।१४।।

त्यांच्यात एखादाच तीक्ष्ण बुद्धीचा असून सदाचार, साधना व अध्ययन असा सतत व्यासंग करतो. जराही वेळ वाया घालवीत नाही. असा बुद्धिमान, तर्कशुद्ध विचार सांगणारा व चतुर सर्वांना आवडतो. ॥१४॥

नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट । अव्हाटचि केली वाट । सामर्थ्यबळें ।।१५।।

तो गीताउपनिषदादी, न्यायमीमांसा, सन्तवाङ्मय इ. पाठ करून समाजात उघडपणे अस्खलित प्रबोधन करून चुकीच्या मार्गाने जाणाऱ्यांना सरळ मार्गावर आणून सोडतो. (झाडू संतांचे मार्ग । आडराने भरले जग– तुका.) ॥१५॥

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांची अंतरें । निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ।।१६।।

जनप्रबोधनाला अनेक पैलू आहेत. त्यासाठी विविध मार्ग आहेत. (पहा १३-७, ५-६, ११-६) सर्वांच्या मनाचा कल जाणून निरूपण करणे हा मुख्य मार्ग त्याला कळतो. त्यामुळे अधिकाधिक समाजाला तो फार प्रिय होतो. ॥१६॥

मतें मतांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट । दंडक सांडून नीट । वेधी जना ।।१७।।

अद्वैतमताच्या स्थापनेसाठी तो इतर सर्वमतांचे सरसगट संपूर्ण खंडण करताना स्वत:ची अद्वैतानुभूती पणाला लावतो. इतरांच्या अनुभवांचा आधार घेतो. निर्जीव परंपरांना फाटा देऊन अस्सल तत्त्वज्ञानाकडे त्यांना प्रवृत्त करतो व लोकांच्या अन्त:करणांत भरून राहतो. ॥१७॥

नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें । उदास वृत्तीच्या गुमानें । उठोन जातो ।।१८।।

त्याचे बोलणे जे व जसे असावे तसे असते व अनेक रहस्ये उलगडणारे असते. (Precise and incisive) मर्म सांगणारे असते. प्रसंगाची त्याला उत्तम जाण असते. स्वत: निरिच्छ असल्याने कोणाचा मुलाहिजा ठेवीत नाही किंवा काम संपले की जराही रेंगाळत नाही. वैराग्याच्या मस्तीत असतो! ॥१८॥

प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला । नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ।।१९।।

जो अनुभवाचे बोल बोलून निघून जातो तो लोकांना फार प्रिय होतो. इतर पारंपरिक विचार सांगणाऱ्यांना सोडून देऊन लोक त्याला शरण येतात. अनुग्रह घेतात. ॥१९॥

परी तो कोठें आडळेना । कोणे स्थळीं सांपडेना । वेष पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ।।२०।।

पण तो तसा सहजासहजी सापडत नाही. कोणत्याही ठिकाणी तो हमखास असेल असे नाही. त्याचा पोशाख

पहावा तर तो दरिद्रीच असावा असे वाटते. ॥२०॥

उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें । तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ।।२१।।

तो महान कार्य करतो पण त्याचा गाजावाजा मुळीच नसतो. दिसायला सामान्य याचकासारखा दिसतो. पण त्याचे यश, कीर्ती व कार्यक्षमता ह्यांचा सर्वत्र बोलबाला होतो. ॥२१॥

ठाइं ठाइं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी । मछरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ।।२२।।

जागोजागी अनेकांना भक्तिमार्गाकडे प्रवृत्त करतो. पण स्वत: त्यांच्यात थांबत नाही. कोणी त्याचे महत्त्व सहन न होऊन मत्सर करावा असा प्रसंगच येऊ देत नाही. ॥२२॥

खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे । सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ।।२३।।

स्वत: डोंगरकपारीत रहातो म्हणून त्याच्यापर्यन्त कोणी पोहोचत नाही. पण तेथे राहून तो सर्वांच्या हिताचा अखंड विचार करतो. ॥२३॥

अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहाणें नेमक । सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ।।२४।।

ज्या अवघड ठिकाणी केवळ काटक लोक राहू शकतात तेथेच हा राहतो. तरी तेथेही लोक त्याला शोधीत येतात. ॥२४॥

तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना । कट्ट घालून राजकारणा । लोक लावी ।।२५।।

त्याचेपुढे सर्वांची बुद्धी व तर्क निष्फळ ठरतात. कोणालाच त्याचा धड अंदाज येत नाही. त्याचे स्वरूप कळत नाही. मात्र तो सर्वांना राजकारण करणे भाग पाडतो. क्रियाशील बनवतो. ॥२५॥

लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले । भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ।।२६।।

असे लोक त्याला भेटू लागले की त्यामुळे अधिकाधिक लोक त्याचेकडे आकृष्ट होतात व त्यांची संख्या अमर्याद वाढल्याने त्यांच्यामार्फत ह्या नि:स्पृहाची गुप्त रूपाने जगावर सत्ता चालते. ॥२६॥

ठाइं ठाइं उदंड ताबे । मनुष्यमात्र तितुकें झोंबे । चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धी ।।२७।।

असे समुदाय जागोजागी तयार होऊन सर्व लोक त्यांच्यात सामील होतात. त्यामुळें परमार्थ मार्गाचा दूरवर प्रसार होतो. ती बुद्धी वाढीला लागते. ॥२७॥

उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर । प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ।।२८।।

सर्वत्र उघडपणे उपासना सुरू होते. समाजातील प्रतिष्ठित माणसे जागोजागी त्यांत सहभागी होतात. अनुभवाच्या प्रबोधनाने अनेक लोक कृतार्थ होतात. ॥२८॥

ऐसे कैवाडे उदंड जाणे । तेणें लोक होती शहाणे । जेथें तेथें प्रत्येय बाणे । प्राणीमात्रासी ।।२९।।

प्रबोधनाच्या अनेक युक्त्या त्याचेपाशी असतात. त्यामुळे लोकजागृती होऊन अनेकांना अनुभवाचे ज्ञान कसे असते ते कळते. ॥२९॥

ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें । दास म्हणे हें स्वभावें । संकेतें बोलिलें ।।३०।।

अशी ही कीर्ती करून जाणाऱ्याचेच जगात जन्माला येणे सार्थ ठरते. मी रामदास हे माझ्या स्वभावानुसार व थोडक्यात सांगत आहे. (माझ्या अनुभवाचे बोल बोलत आहे.) ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'नि:स्पृहव्यापनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'नि:स्पृहव्याप' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास तिसरा : श्रेष्ठअंतरात्मानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मुळापासून सैरावैरा । अवघा पंचीकर्ण पसारा । त्यांत साक्षत्वाचा दोरा । तोहि तत्त्वरूप ।।१।।

मूळमायेपासून पंचीकृत पंचभूतांचा नामरूपात्मक पसारा सर्वत्र फैलावला आहे. त्यांत व्यापून रहाणारा त्याचा 'साक्षी' ईश्वरसुद्धा मायिकच आहे. ॥१॥

दुरस्ता दाटल्या फौजा । उंच सिंहासनीं राजा । याचा विचार समजा । अंतर्यामी ।।२।।

राजा उंच सिंहासनावर बसतो. त्याची फौज दोन ओळीत त्याच्या समोर दाटीवाटीने उभी असते. ह्यातील वर्म समजावून घ्यावे. (राजाच्या केवळ सत्तेवर फौज काम करते. ईश्वराच्या केवळ सत्तेवर जड चेतन सृष्टी चालते.) ॥२॥

देहमात्र अस्तिमांशाचें । तैसेंचि जाणावें नृपतीचें । मुळापासून सृष्टीचें । तत्वरूप ।।३।।

सर्वच शरीरे अस्थि व मांसाची असतात. फौजेतील सैनिक व राजा यांची शरीरे सारखीच असतात. त्याचप्रमाणे जडचेतनात्मक सृष्टी व तिचा साक्षी ईश्वर दोन्ही मायिकच आहेत. ॥३॥

रायाचे सत्तेनें चालतें । परन्तु अवघीं पंचभूतें । मुळीं आधिक जाणिवेचे तें । अधिष्ठान आहे ।।४।।

राजाच्या सत्तेने सैन्य चालते पण दोघांचे शरीर पांचभौतिक आहे. तरी राजाजवळ सत्ता हे अधिक तत्त्व आहे. (अचेतन पदार्थात बुद्धी नसल्याने त्यांत चिदाभास नसतो. जीवामध्ये त्रिगुणात्मक बुद्धीतील चिदाभास मलिन वाटतो.) ईश्वर शुद्धसत्वगुणी असल्याने त्याचा चिदाभास स्वच्छ भासतो. त्याला समर्थ 'मुळातील अधिक जाणीव' म्हणतात. ॥४॥

विवेकें बहुत पैसावले । म्हणौन अवतारी बोलिले । मनु चक्रवती जाले । येणेंचि न्यायें ।।५।।

जे महात्मे विवेकाने व्यापक होतात त्यांना अवतार असे म्हणतात. ('हे विश्वचि माझे घर'– ज्ञानेश्वर. 'मी आहे जगज्जीवनी निरंतर'– समर्थ.) मनू हा जगाचा आद्यपुरुष व सर्वसत्ताधीश असल्याने त्याला चक्रवर्ती म्हणतात. (एक विवेकाने व दुसरा सत्तेने व्यापक झाल्यावर त्यांना अनुक्रमे अवतार व चक्रवर्ती म्हटले जाते.) ॥५॥

जेथें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव । थोडे जाणीवेनें नर्देव । होती लोक ।।६।।

बुद्धी शुद्ध असल्याने प्रकाशमान चिदाभास जेवढा अधिक जाणवत रहातो तेवढी ती व्यक्ती दैवी मानावी. अशुद्ध बुद्धीत प्रकाशमान चिदाभासाचे भान फार कमी असल्याने ते निदैवी होत. ॥६॥

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती । तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ।।७।।

व्यवहारातही जे लोक आपला व्याप वाढविण्याच्या खटाटोपात सर्व तऱ्हेचे कष्ट व संघर्ष सोसतात ते सर्वांच्या देखत देखत नशीब काढतात. (परमार्थात जाणिवेचा व्याप व व्यवहारात व्यावसायिक व्याप भाग्यकारक आहे. एकूण व्याप अत्यंत महत्त्वाचा आहे.) ॥७॥

ऐसें हें आतां वर्ततें । मूर्ख लोकांस कळेना तें । विवेकी मनुष्ये समजतें । सकळ कांहीं ।।८।।

व्याप वाढवणारे वर्तन असेल तर असे फळ मिळते. पण मूर्खांच्या ते लक्षात येत नाही. जो बुद्धिमान असतो त्याला सर्वाचेच उत्तम आकलन होते. ॥८॥

थोर लाहान बुद्धीपासी । सगट कळेना लोकांसी । आधीं उपजलें तयासी । थोर म्हणती ।।९।।

वय लहान असले तरी बुद्धी महान असू शकते. पण सर्वसामान्य लोकांना हे कळत नाही. ज्याचे वय जास्त त्यालाच ते थोर समजतात. ॥९॥

वयें धाकुटा नृपती । वृद्ध तयास नमस्कार करिती । विचित्र विवेकाची गती । कळली पाहिजे ।।१०।।

राजा वयाने लहान असला तरी प्रजेतील वृद्ध त्याला नमस्कार करतात. विवेकाने असे हे वैचित्र्य समजावून घ्यावे. ॥१०॥

सामान्य लोकांचें ज्ञान । तो अवघाच अनुमान । दीक्षादंडकाचें लक्षण । येणेंचि पाडें ।।११।।

सर्वसामान्य लोकांची बुद्धी परंपरागत ठोकताळ्यावर आधारलेली असते. पारंपरिक व्रतबंधातील गायत्री मंत्रासारख्या दीक्षा अशाच असतात. (पिता मूढ असला तरी परंपरेने त्याचेकडून दीक्षा घेतात!) ॥११॥

नव्हें कोणास म्हणावें । सामान्यास काये ठावें । कोणकोणास म्हणावें । किती म्हणोनी ।।१२।।

'जे तुम्ही समजता ते बरोबर नाही' असे किती जणांना समजावून द्यावे? कारण सामान्यांना काहीच कळत नाही. कोणाकोणाला किती वेळा हे सांगायचे! ॥१२॥

धाकुटा भाग्यास चढला । तरी तुछ्य करिती तयाला । याकारणें सलगीच्या लोकांला । दुरी धरावें ।।१३।।

कुटुंबातील किंवा समाजातील वयाने व प्रतिष्ठेने लहान असलेल्याचे भाग्य उदयाला आले तरी ते त्याला क्षुद्रच समजतात. म्हणून भाग्यवन्ताने अशा लोकांपासून चार हात दूरच राहावे! ॥१३॥

नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण । उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ।।१४।।

ज्याला बोलण्याचा स्पष्ट अर्थ कळत नाही व राजकारणाची वर्मे लक्षात येत नाहीत तो सुद्धा मूर्खपणाने आपल्या वयाने आलेला मोठेपणा घट्ट धरून बसतो. ॥१४॥

नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणीच मानीना । आधीं उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ।।१५।।

स्वत:ला निश्चितपणे कशाचेच आकलन होत नाही. ज्यांना आकलन झाले आहे त्यांचे ऐकावयाचे नाही. असा माणूस केवळ आधी जन्माला आल्याने मोठा ठरतो. त्याच्या मोठेपणाला कोण किंमत देणार? ॥१५॥

वडिलां वडिलपण नाहीं । धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं । ऐसें बोलती त्यांस नाहीं । शाहाणपण ।।१६।।

जे खरे मोठे आहेत त्यांना मोठेपण द्यावयाचे नाही. जे खरोखर कनिष्ठ आहेत त्यांना तसे म्हणावयाचे नाही! असे ज्यांचे बोलणे असते ते शहाणे नसतात. ॥१६॥

गुणेविण वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण । त्याची प्रचीत प्रमाण । थोरपणीं ।।१७।।

गुणसंपदेवाचून येणारा मोठेपणा निरर्थकच असतो. असा खरा गुणसंपन्न मोठा समोर आला की हे पटते. ॥१७॥

तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें । नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ।।१८।।

हे सर्व खरे असले तरी वयाने वडील असणाऱ्यांचा आदर करावा व वडिलांनी आपला वडीलपणा सांभाळावा! हे जमले नाही, तर वाढत्या वयात अपमान होतो. ॥१८॥

तस्मात वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला तेथें महिमा । हें तों प्रगटचि आहे आम्हा । शब्द नाहीं ।।१९।।

(प्रसंगाने केलेला व्यावहारिक उपदेश येथे संपला.) एकूण अंतरात्मा सर्वश्रेष्ठ असून जेथे त्याचा ज्ञानप्रकाश अधिक अनुभवाला येतो तेथे पारमार्थिक मोठेपणा असतो हे उघड आहे. हे स्पष्टपणें मी सांगितले म्हणून मला दूषणे देऊ नयेत. ॥१९॥

याकारणें कोणीयेकें । शाहाणपण सिकावें विवेकें । विवेक न सिकतां तुकें । तुटोन जाती ।।२०।।

म्हणून सर्वांनी विवेकाची कास धरून शहाणे व्हावे. विवेक नसेल तर सर्व प्रकारे माणसाची किंमत जाते. ॥२०॥

तुक तुटलें म्हणिजे गेलें । जन्मा येऊन काये केलें । बळेंचि सांदीस घातलें । आपणासी ।।२१।।

माणसाची किंमत गेली की सर्वस्व गेले! जन्माला येऊन त्याने काय मिळविले? त्याने जणू मोठ्या प्रयत्नाने स्वत:ला अडगळीत टाकून घेतलेले असते. ॥२१॥

सगट बायेका सिव्या देती । सांदीस पडिला ऐसें म्हणती । मूर्खपणाची प्राप्ती । ठाकून आली ।।२२।।

सर्व स्त्रिया त्याची छी थू करतात व तो अडगळीत पडला असे म्हणतात. आयुष्यभर केलेल्या मूर्खपणाचे फळ भोगण्याची वेळ आली. ॥२२॥

ऐसें कोणीयेकें न करावें । सर्व सार्थकचि करावें । कळेना तरी विवरावें । ग्रंथांतरीं ।।२३।।

म्हणून कोणीच असे करू नये. जीवनाचे सर्व प्रकारे सार्थक करावे. ते कसे करावे हे स्वत:ला कळत नसेल तर अनेक शास्त्रग्रंथांतून ते समजावून घ्यावे. ॥२३॥

शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती । मूर्खास लोक दवडून देती । जीवास आवडे संपत्ति । तरी शाहाणे व्हावें ।।२४।।

चतुर बुद्धिमन्ताला लोक स्वत:च बोलावतात. मूर्ख घरी आला तरी त्याला बाहेर काढतात. माणसाला जर गुणसंपदा व कीर्ती हवी असेल तर त्याने शहाणे व्हावे. ॥२४॥

आहो या शाहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें । परंतु शाहाणपण शिकणें । हें उत्तमोत्तम ।।२५।।

अहो, या शहाणपणासाठी अनेक लोक अनेक प्रकारे कष्ट करतात. पण कितीही कष्ट पडले तरी शहाणपणा शिकणे हेच अधिकाधिक हिताचे आहे. ॥२५॥

जों बहुतांस मानला । तो जाणावा शाहाणा जाला । जनीं शाहाण्या मनुष्याला । काये उणें ।।२६।।

जो अधिकाधिक लोकांना मान्य होतो तो शहाणा आहे असे समजावे. त्याला ह्या जगात काय कमी पडेल? ॥२६॥

आपलें हित न करी लोकिकीं । तो जाणावा आत्मघातकी । या मूर्खायेवढा पातकी । आणिक नाहीं ।।२७।।

ज्याला आपले व्यावहारिक हित सुद्धा साधता येत नाही तो आत्मघातकी समजावा. त्या मूर्खासारखा पापी कोणीच नाही. ॥२७॥

आपण संसारीं कष्टतो । लोकांकरवीं रागेजोन घेतो । जनामध्यें शहाणा तो । ऐसें न करी ।।२८।।

तो संसारात मेहेनत करूनही लोकांकडून नावे ठेवून घेतो. शहाणा असे कधीच करीत नाही. ॥२८॥

साधकां सिकविलें स्वभावें । मानेल तरी सुखें घ्यावें । मानेना तरी सांडावें । येकिकडे ।।२९।।

प्रपंच व परमार्थ साधू पहाणाऱ्याने कसे वागावे ते मी सहजगत्या सांगितले. आवडले तर आनंदाने स्वीकारावे. पटले नाही तर खुशाल दूर सारावे. ॥२९॥

तुम्ही श्रोते परम दक्ष । अलक्षास लावितां लक्ष । हें तों सामान्य प्रत्यक्ष । जाणतसा ।।३०।।

खरे तर तुम्ही सर्व श्रोते परमार्थाविषयी दक्ष आहात. स्वसंवेद्य ब्रह्मवस्तूच्या अनुसंधानात रहाण्याचा तुमचा प्रयत्न असतो. मी केलेला हा उपदेश सामान्य व्यवहारातील आहे हे तुम्ही जाणता. (येथे समर्थांनी परिहार दिला आहे.) ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रेष्ठअन्तरात्मानिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'श्रेष्ठअन्तरात्मानिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास चवथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीपासून जालीं झाडें । झाडापासून होती लांकडें । लांकडें भस्मोन पुढें । पृथ्वीच होये ।।१।।

पृथ्वीतून पाणी व अन्नरस घेऊन झाडे वाढतात. झाडे वाळली की त्याची लाकडे होतात. नंतर पुढे ती जळून किंवा कुजून पुन्हा पृथ्वीशी एकरूप होतात. ॥१॥

पृथ्वीपासून वेल होती । नाना जिनस फापावती । वाळोन कुजोन मागुती । पृथ्वीच होये ।।२।।

पृथ्वीतून अनेक प्रकारच्या वेली वाढून त्यांवर पाने, फुले, शेंगा, फळे इ. विस्तार होतो. नंतर तो सर्व वाळून कुजून पुन्हा पृथ्वीमय होतो. ॥२॥

नाना धान्यांचीं नाना अन्नें । मनुष्यें करिती भोजनें । नाना विष्ठा नाना वमनें । पृथ्वीच होये ।।३।।

गहू-तांदळादी अनेक धान्यांचे अनेक अन्नपदार्थ करून माणसे खातात. ते पचले तर त्यातून विष्ठा व न पचले तर ओकारी होऊन पृथ्वीला मिळते. ॥३॥

नाना पक्षादिकीं भक्षिलें । तरीं पुढें तैसेंचि जालें । वाळोन भस्म होऊन गेलें । पुन्हा पृथ्वी ।।४।।

पशुपक्षीसुद्धा जे खातात त्याचे असेच होते. त्यांची विष्ठा उन्हाने वाळून जळून पृथ्वीमय होते. ॥४॥

मनुष्यें मरतांच ऐका । क्रिमि भस्म कां मृत्तिका । ऐशा काया पडती अनेका । पुढें पृथ्वी ।।५।।

माणूस मरण पावल्यावर प्रेत तसेच पडून राहिले तर त्यांत किडे होतात. त्यावर संस्कार केले तर ते जळून किंवा पुरून पुन्हा पृथ्वीत विलीन होते. किडे झालेले प्रेतही पृथ्वीरूप होते. ॥५॥

नाना तृण पदार्थ कुजती । पुढें त्याची होये माती । नाना किडे मरोन जाती । पुढें पृथ्वी ।।६।।

गवत व झुडुपांसारखे कित्येक पदार्थ कुजून व किडे इ. मरून मातीला मिळून पृथ्वीशी एक होतात. ॥६॥

पदार्थ दाटले अपार । किती सांगावा विस्तार । पृथ्वीवांचून थार । कोणास आहे ।।७।।

आजपर्यन्त असे अगणित पदार्थ पृथ्वीशी एकरूप झाले आहेत. त्यांना पृथ्वीशिवाय कोणती गती आहे? ॥७॥

झाड पाले आणि तृण । पशु भक्षितां होतें सेण । खात मूत भस्म मिळोन । पुन्हा पृथ्वी ।।८।।

झाडे, पाले, गवत इ. पशू खातात व त्यांचे नंतर शेण, मूत्र, खत, भस्म इ. होऊन पृथ्वीला मिळते. ॥८॥

उत्पत्तिस्थितिसंव्हारतें । तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें । जितुकें होतें आणि जातें । पुन्हा पृथ्वी ।।९।।

जे जे निर्माण होते, काही काळ टिकते व नंतर नष्ट होते ते सर्व पृथ्वीत विलीन होते. म्हणून होणारे व जाणारे पुन्हा पृथ्वीमय होते. ॥९॥

नाना बीजांचिया रासी । विरढोन लागती गगनासी । पुढें सेवटीं पृथ्वीसी । मिळोन जाती ।।१०।।

अनेक प्रकारच्या धान्यांची अगणित बीजे पेरल्यावर त्यातून उगवणारी ताटे कितीही उंच वाढली तरी ती शेवटी पृथ्वीलाच मिळावयाची! ॥१०॥

लोक नाना धातु पुरिती । बहुतां दिवसां होये माती । सुवर्णपाषाणाचीगती । तैसीच आहे ।।११।।

लोक सोने-चांदीसारखे धातू संरक्षणासाठी पुरून ठेवतात, पण दीर्घ कालाने त्यांचीही माती होते. दगड व सोने ह्यांचा शेवट सारखाच आहे! ॥११॥

मातीचें होतें सुवर्ण । आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण । माहा अग्निसंगें भस्मोन । पृथ्वीच होये ।।१२।।

सुवर्णकण मातीतूनच निघतात व धोंडेही मातीचेच तयार होतात. पण प्रलयाग्नीने त्यांचे भस्म होऊन ते पृथ्वीमय होतात. ॥१२॥

सुवर्णाचें जर होतें । जर सेवटीं कुजोन जातें । रस होऊन वितुळतें । पुन्हा पृथ्वी ।।१३।।

सोन्याची 'जर' तयार करतात. शेवटी ती जर कुजते किंवा ती वितळवली तर तिचे पाणी पृथ्वीरूप होते. ॥१३॥

पृथ्वीपासून धातु निपजती । अग्निसंगें रस होती । तया रसाची होये जगती । कठीणरूपें ।।१४।।

पृथ्वीतून अनेक धातू निघतात. ते अग्नीत घातले तर वितळतात व त्यांना ह्या जगात वेगळे वेगळे आकार दिल्यावर ते पृथ्वीसारखे कठीण होतात. पृथ्वीच होतात. ॥१४॥

नाना जळासी गंधी सुटे । तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे । दिवसेंदिवस जळ आटे । पुढें पृथ्वी ।।१५।।

ठिकठिकाणच्या पाण्याला जो वेगळा वेगळा गंध असतो तो मातीचा असतो. ते पाणी आटले की ती माती पुन्हा पृथ्वीच होते. ॥१५॥

पत्रें पुष्पें फळें येती । नाना जीव खाऊन जाती । ते जीव मरतां जगती । नेमस्त होये ।।१६।।

झाडाची पाने, फुले व फळे खाणारे अनेक पक्षी व कीटक आहेत. ते पक्षी इ. मरण पावले की त्यांची नियमाने तीच गती होते. पृथ्वी होते. ॥१६॥

जितुका कांहीं जाला आकार । तितुक्यास पृथ्वीचा आधार । होती जाती प्राणीमात्र । सेवट पृथ्वी ।।१७।।

प्रत्येक नामरूपात्मक पदार्थाला पृथ्वीच उपादानकारण आहे. प्राणी जन्माला येऊन मरून पुन्हा पृथ्वी होतात. ॥१७॥

हें किती म्हणौन सांगावें । विवेकें अवघेंचि जाणावें । खांजणीभाजणीचें समजावें । मूळ तैसें ।।१८।।

असे वर्णन किती करावे? विचाराने सर्व तपशील जाणता येतो. सृष्टीच्या उत्पत्तीचे व लयाचे वर्म ह्याच रीतीने समजावून घ्यावे. ॥१८॥

आप आळोन पृथ्वी जाली । पुन्हां आपींच विराली । अग्नियोगें भस्म जाली । म्हणोनियां ।।१९।।

पाण्याचे घनीभवन होऊन पृथ्वी झाली. प्रळयाग्नीने तिचे भस्म होऊन ती पुन्हा पाण्यात विरते. ॥१९॥

आप जालें तेजापासुनी । पुढें तेजें घेतलें सोखुनी । तें तेज जालें वायोचेनी । पुढें वायो झडपी ।।२०।।

तेजापासून पाणी झाले. पुढे प्रळयकाळी तेजाने ते वाळवले. ते तेज वायूपासून झाले आणि वायूनेच तेज विझवले. ॥२०॥

वायो गगनीं निर्माण जाला । पुढें गगनींच विराला । ऐसें खांजणीभांजणीला । बरें पाहा ।।२१।।

वायू आकाशात अकस्मात निर्माण झाला व पुढे आकाशातच गडप झाला. अशी ही सृष्टीची उत्पत्ती व लय नीट समजावून घ्यावी. ॥२१॥

जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें । येणें रितीं पंचभूतें । नाश पावती ।।२२।।

जे जेथून निर्माण होते ते त्यातच लयाला जाते. पांच महाभूते अशीच आपापल्या कारणांत लीन होतात. ॥२२॥

भूत म्हणिजे निर्माण जालें । पुन्हां मागुतें निमालें । पुढें शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ।।२३।।

ज्याला उत्पत्ती आहे त्याला भूत म्हणतात. ते नंतर नष्ट होते. शाश्वत ब्रह्म मात्र अबाधित राहते. ॥२३॥

तें परब्रह्म जों कळेना । तो जन्ममृत्य चुकेना । चत्वार खाणी जीव नाना । होणें घडे ।।२४।।

ते ब्रह्म जाणून 'ते मी आहे' असा अनुभव येईपर्यन्त जन्ममरणांचे चक्र सुटत नाही. चार खाणीत नाना जीवांच्या रूपाने जन्माला यावेच लागते. ॥२४॥

जडाचें मूळ तें चंचळ । चंचळाचें मूळ तें निश्चळ । निश्चळासी नाहीं मूळ । बरें पाहा ।।२५।।

अचेतन सृष्टी ईश्वरापासून तर ईश्वर परब्रह्मापासून उत्पन्न होतो. परब्रह्माला मात्र उत्पत्ती नाही हे नीट लक्षात घ्यावे. ॥२५॥

पूर्वपक्ष म्हणिजे जालें । सिद्धांत म्हणिजे निमालें । पक्षातीत जें संचलें । परब्रह्म तें ।।२६।।

'दृश्य सृष्टी सत्यत्वाने निर्माण झाली आहे' हा पूर्वपक्ष आहे. 'दोरीवरील सर्प जसा प्रकाशात निवृत्त होतो, (निमाले) तशी सृष्टी ज्ञानाने निवृत्त होते' हा सिद्धान्तपक्ष आहे. ब्रह्मज्ञान होईपर्यन्त हा पक्षांचा खेळ चालतो. ब्रह्म त्यापासून अलिप्त आहे. घनदाट ब्रह्मस्वरूपात पूर्वपक्ष व उत्तरपक्षादी भेद नाहीत. ॥२६॥

हें प्रचितीनें जाणावें । विचारें खुणेसी बाणावें । विचारेंविण सिणावें । तेंचि मूर्खपणें ।।२७।।

हा असा अनुभवच घ्यावा. शास्त्रशुद्ध विचाराने मिळालेल्या खुणेने तो अनुभव स्थिर करावा. विचारावाचून ब्रह्मज्ञानासाठी खटपट करून दमणारा मूर्खच असतो. ॥२७॥

ज्ञानी भिडेनें दडपला । निश्चळ परब्रह्म कैंचें त्याला । उगाच करितो गल्बला । मायेंमधें ।।२८।।

शब्दज्ञान होऊनसुद्धा जो दृश्यसृष्टीचे मिथ्यात्व पूर्णपणे स्वीकारीत नाही (भिडेने दडपला), त्या साधकाला निश्चळ ब्रह्मानुभव येत नाही. त्याच्या तथाकथित 'साधनेचा गोंधळ' (गल्बला) मायिक दृश्य सृष्टीच्या आवारातच चालतो! ॥२८॥

माया निशेष नासली । पुढें स्थिति कैसी उरली । विचक्षणें विवरिली । पाहिजे स्वयें ।।२९।।

मायेचे आवार संपूर्णपणे ओलांडल्यावर साधकाची अन्त:स्थिती कशी असते ती बुद्धिमान व चाणाक्ष साधकाने स्वत:ची स्वत:च जाणून घेतली पाहिजे! (ती कोणी सांगू शकत नाही. ग्रंथात सापडत नाही.) ॥२९॥

निशेष मायेचें निर्शन । होतां आत्मनिवेदन । वाच्यांश नाहीं विज्ञान । कैसें जाणावें ।।३०।।

मायेचा संपूर्ण निरास झाल्यावर जीवभाव गेल्याने खरे आत्मनिवेदन साधते. आत्मा वाच्य नाही. म्हणजे आत्मानुभव शब्दातीत आहे. साधनाची खटपट संपून आलेला स्थिर आत्मानुभव (विज्ञान) हा जाणण्याच्या मर्यादेत सापडत नाही. (विज्ञान कैसे जाणावे?) ॥३०॥

लोकांचे बोलीं जो लागला । तो अनुमानेंच बुडाला । याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलेंच पाहावें ।।३१।।

परमार्थाच्या क्षेत्रात लुडबुड करणाऱ्या लोकांचे विचार लक्षात घेतले तर अंदाजांच्या उलाढालीत परमार्थ बुडतो. म्हणून साधकाने स्वत:च आत्मानुभूती वरचेवर घेत रहावी. रोज एकदा तरी आत्मवारी करावी! ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शाश्वतब्रह्मनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास पाचवा : चंचळलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

दोघां ऐसीं तीन चालती । अगुणी अष्टधा प्रकृती । अधोर्ध सांडून वर्तती । इंद्रफणी ऐसीं ।।१।।

ईश्वर व माया ह्या दोघांच्या नियोजनानुसार सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचे व्यापार चालतात. गुणरहित ब्रह्मस्वरूपात हे तीन गुण व पंचमहाभूते ह्यांचा जणू खेळ चालतो. ऊर्ध्व म्हणजे सूक्ष्म असलेले ईश्वर व माया आणि अध म्हणजे स्थूल असलेली पांचभौतिक व त्रिगुणात्मक सृष्टी ह्या दोन्हींचे नाते जणू मांजर व सर्पासारखे असते. ईश्वर व माया अव्यक्त असून पांचभौतिक व त्रिगुणात्मक सृष्टी व्यक्त आहे. असा त्यांचा परस्परात विरोध आहे. ॥१॥

पणतोंडें भक्षितो पणजा । मूल बापास मारी वोजा । चुकाऱ्या गेला राजा । चौघां जणांचा ।।२।।

ब्रह्म = राजा. पणजोबा = ईश्वर. मुलगा = सत्त्वगुणरूप विष्णू. नातू = रजोगुणरूप ब्रह्मदेव. पणतू = तमोगुणरूप महेश. तमोगुण ईश्वराला जुमानीत नाही. रजोगुणाची कृतिशीलता, भोगेच्छा व चांचल्य; सत्त्वगुणाच्या शांती, वैराग्य व स्थिरतेला मारून टाकते. ह्यामुळे ईश्वर, सत्त्व, रज व तम ह्या चौघांना ब्रह्म सापडत नाही. (ईश्वर नित्यमुक्त असला तरी कल्पांतापर्यन्त तो शुद्धसत्त्वाच्या उपाधीने ब्रह्मवस्तूपासून वेगळा राहतो. पहा– १२-६.) ॥२॥

देव देवाळयामधें लपाला । देऊळ पूजितां पावे त्याला । सृष्टिमधें ज्याला त्याला । ऐसेंचि आहे ।।३।।

देवळाच्या गाभाऱ्यात देव जणू खोलवर लपून असतो. पण देवळाची पूजा केली तरी तो देवळात असल्याने त्यालाही ती पूजा पोहोचते. देहरूप देवळातही देव व्यापून असल्याने देहाला संतुष्ट केले की देव संतुष्ट होतो किंवा देहाची पूजा देवाला पावते. ॥३॥

दोनी नामें येकास पडिलीं । लोकीं नेमस्त कल्पिलीं । विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं । तों येकचि नाम ।।४।।

एकाच ब्रह्मवस्तूला ईश्वर व माया अशी दोन नावे शास्त्रकारांनी समजुतीपुरती दिली. पण विचाराने अनुभव आल्यावर ईश्वर व माया निवृत्त होऊन एक ब्रह्मवस्तू तेवढी उरते. ॥४॥

नाहीं पुरुष ना वनिता । लोकीं कल्पिलें तत्त्वता । त्याचा बरा शोध घेतां । कांहींच नाहीं ।।५।।

त्याच शास्त्रकारांनी ईश्वर पुल्लिंगी व माया स्त्रीलिंगी असल्याची कल्पना केली. त्याचा नीट विचार केला तर तसे काहीच नाही हे कळते. ॥५॥

स्त्री नदी पुरुष खळाळ । ऐसें बोलती सकळ । विचार पाहातां निवळ । देह नाहीं ।।६।।

नदी स्त्रीलिंगी तर ओढा पुल्लिंगी शब्द आहे. पण विचार केल्यावर त्यातील पाण्याला लिंग सांगण्यासारखे काहीच नसते. ॥६॥

आपण आपणास कळेना । पाहों जातां आकळेना । काशास कांहींच मिळेना । उदंडपणें ।।७।।

मी कोण आहे हे मलाच कळत नाही! उथळ दृष्टीने कितीही प्रयत्न केला तरी सापडत नाही. कारण देह व जग ह्यांत अगणित भेद आहेत. त्यांतील नेमका मी कोण हे लक्षात येत नाही. ॥७॥

येकलाचि उदंड जाला । उदंडचि येकला पडिला । आपणासी आपला । गल्बला सोसवेना ।।८।।

ब्रह्मवस्तू एकच आहे. त्याने अनेक रूपे धारण केली असली तरी त्या असंख्य रूपांत ते एकटेच भरलेले आहे.

परंतु आपलाच पुष्कळपणाचा पसारा त्याला सहन होत नाही. ॥८॥

येक असोन फुटी पडिली । फुटी असोन स्थिति येकली । विचित्र कळा पैसावली । प्राणिमात्रीं ।।९।।

वास्तविक एकमेव भेदशून्य ब्रह्मच जणू अतर्क्य भेदमय झाले. त्यांतही नवल असे की एवढे अफाट भेद असूनही त्याचे एकत्व मोडत नाही. त्याचे हे चकित करणारे कौशल्य सर्व जीवसृष्टीत दिसते. ॥९॥

वल्लीमधें जळ संचरे । कोरडेपणें हें वावरे । वोलेवांचून न थिरे । कांहीं केल्यां ।।१०।।

जाईसारख्या वेलीत पाणी पुष्कळ असते. पण ती दिसायला कोरडी दिसते. वास्तविक पाण्याशिवाय ती कधीच जिवंत रहाणार नाही. ॥१०॥

झाडांमधें केलीं आळीं । झाडें धांवती निराळीं । कित्येक झाडें अंतराळीं । उडोन जाती ।।११।।

कुंदाच्या झाडाला आळे करून पाणी घातल्यावर त्या आळ्यापासून दूरपर्यन्त कुंदाच्या वेली उगवतात. किंवा केळीशेजारी दुसरे केळीचे झाड उगवते. काही बांडगुळे तर दुसऱ्या झाडांच्या शेंड्यावरच उगवतात. ॥११॥

भूमीपासून वेगळीं जालीं । परी तें नाहींत वाळलीं । निराळींच बळावलीं । जेथतेथें ।।१२।।

त्या बांडगुळांचा जमिनीशी प्रत्यक्ष संबंध नसला तरी ती पाण्याअभावी वाळत नाहीत. जमिनीचे नाते तुटूनसुद्धा ती वेगळेपणाने फोफावतात. ॥१२॥

देवाकरितां चालती झाडें । देव नस्तां होती लाकडें । नीटचि आहे कुवाडें । सर्वथा नव्हे ।।१३।।

देवामुळेच झाडांची जीवनयात्रा चालते. झाडातील जीवरूप देव गेला की ती वाळून लाकडे तयार होतात (वृक्ष सजीव असतो.) हे अगदी सरळ दिसते. ह्यांत काही गूढ नाही. ॥१३॥

झाडापासून झाडें होती । तेहि अंतरीक्ष जाती । मुळानें भेदिली जगती । कदापि नाहीं ।।१४।।

वृक्षापासून दुसरे वृक्ष तयार होतात व तेही उंच उंच वाढतात. त्यांची मुळे पृथ्वीचे अनेक भाग पाडू शकत नाहीत. पृथ्वीचे तुकडे होत नाहीत. ॥१४॥

झाडास झाडें खातपाणी । घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं । बोलकीं झाडें शब्दमथनीं । विचार घेती ।।१५।।

झाडांना झाडांच्याच कुजक्या पानादिकांचे खत मिळते! ती त्यानेच दररोज वाढतात. माणसासारखी बोलकी झाडे (जीव) कोणी बोललेल्या शब्दांतून साररूप विचार घेतात. (विचारांची देवघेव करतात) ॥१५॥

होणार तितुकें आधींच जालें । मग कल्पकल्पून बोलिलें । जाणतयासी समजलें । सकळ कांहीं ।।१६।।

अनंत ब्रह्मांडांची व्हावयाची ती निर्मिती होऊन गेली! आता त्यांच्या निर्मितीविषयी अनेक कल्पना लढवून लोक बोलत राहतात. जो जाणता आहे तो हे ओळखून असतो. (मिथ्या जगाच्या निर्मितीचा तो फार विचार करीत नाही. उपनिषदांनी सांगितलेले जगाचे स्वरूप ओळखून स्वस्थ राहतो.) ॥१६॥

समजलें तरी उमजेना । उमजलें तरी समजेना । प्रत्ययेंविण अनुमानेना । सकळ कांहीं ।।१७।।

विचाराने समजले तरी पूर्ण उलगडा होत नाही. उलगडा झाला तरी तो शब्दाच्या आवाक्यात पकडता येत नाही. ‘मी ब्रह्म’ असा प्रत्यय आल्यावरच दृश्य जगताच्या स्वरूपाची खरी कल्पना येते. तोवर नाही. ॥१७॥

सर्वत्रांचा वडिल कोण । हेचि पाहावी वोळखण । भेटे आपणास आपण । जगदांतरें ।।१८।।

ह्या सर्व दृश्य पसाऱ्यामागे अनादि आद्य (वडील) असलेले अधिष्ठान ब्रह्म ओळखावे. ते सर्व जगात व्यापून असल्याने तेच जणू स्वत:च्या एका रूपाने स्वत:च्याच दुसऱ्या रूपाला भेटते. (रूप = उपाधी) ॥१८॥

अंतरनिष्ठांची उंच कोटी । बाहेरमुद्यांची संगती खोटी । मूर्ख काये समजेल गोष्टी । शाहाणे जाणती ।।१९।।

आत्मवेत्त्या आत्मनिष्ठांची श्रेणी सर्वांत मोठी असते. दृश्य जगात रमलेल्यांची संगत टाकावू असते. मूर्खाला हे कधीच समजत नाही. शहाणे हे जाणतात. ॥१९॥

अंतरें राखतां राजी । भलत्यास भलताच नवाजी । अंतरें न राखतां भाजी । मिळणार नाहीं ।।२०।।

(अठराव्या ओवीचे रहस्य लक्षात घेऊन–) सर्वांची मने संतुष्ट ठेवली तर अपरिचिताकडूनही मदत मिळते. मने सांभाळली नाहीत, तर क्षुल्लक मदतही (भाजी) मिळणार नाही. ॥२०॥

ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष । अलक्षीं लावावें लक्ष । दक्षास भेटतां दक्ष । समाधान होतें ।।२१।।

असा अनुभव प्रत्यक्ष येतो. तात्पर्य अलक्ष्य स्वरूपाच्या अनुसंधानात रहावे. अशा अनुसंधानात दक्ष असणाऱ्याला दुसरा तसाच भेटला की समाधान वाटते. (माझीया जातीचे मज भेटो कोणी । आवडीची धणी फेडावया– तुका.) ॥२१॥

मनास मिळतां मन । पाहोन येती निरंजन । चंचळचक्र उलंघून । पैलाड जाती ।।२२।।

असे दोघे भेटून त्यांची मने जुळली की ते दोघेही परस्परांच्या सान्निध्यात आपापल्या साधनेने आत्मानुभव घेतात. अध्यस्त अहंकारादी जगाला बाजूला सारून अधिष्ठानाशी ऐक्य पावतात. (अध्यस्तापलीकडे अधिष्ठान असते.) ॥२२॥

येकदा जाऊन पाहोन आले । मग तें सन्निध देखिलें । चर्मचक्षीं लक्षिलें । न वचे कदा ।।२३।।

एकदा आत्मरूप अधिष्ठान मी आहे असा अनुभव आला की आत्मा हे स्वत:चेच स्वरूप आहे (सन्निध) असे जाणवू लागते. आत्मा डोळ्यांना दिसत नाही, पण ज्ञानचक्षूंनी जाणता येतो. ॥२३॥

नाना शरीरीं चंचळ । अखंड करी चळवळ । परब्रह्म तें निश्चळ । सर्वां ठाईं ।।२४।।

चंचळ जीवात्मा सर्व शरीरात व्यापून राहून अनेक कार्ये करतो. आत्मरूप निश्चळ ब्रह्म सर्वांच्या शरीरात अकर्तेपणाने राहते. (जीव गेला तरी आत्मा असतो.) ॥२४॥

चंचळ धांवे येकीकडे । वोस पडे दुसरेकडे । चंचळ पुरे सर्वांकडे । हें तो घडेना ।।२५।।

वारा चंचळ असतो. तो एकीकडे वाहू लागला की दुसरीकडे नसतो. तो चारी दिशांना पुरा पडत नाही. तसे चंचळ मन एकावेळी एकच विचार करू शकते. ॥२५॥

चंचळ चंचळास पुरेना । आवघें चंचळ विवरेना । निश्चळ अपार अनुमाना । कैसें येतें ।।२६।।

चंचळ मनाला चंचळ जगाचेसुद्धा पूर्ण आकलन होत नाही. त्याला निश्चळ अपरंपार ब्रह्म कसे कळेल? ॥२६॥

गगनीं चालिली हवावी । कैसी पावेल पार पदवी । जातां मधेंचि विझावी । हा स्वभावचि तिचा ।।२७।।

दारूचा बाण आकाशात कितीही उंच गेला तरी अल्पशा कक्षेपलीकडे जात नाही. थोड्या उंचीवर जाताच तो विझणें स्वाभाविक आहे. ॥२७॥

मनोधर्म येकदेशी । कैसा आकळिल वस्तुसी । निर्गुण सांडून अपेसी । सर्व ब्रह्म म्हणे ।।२८।।

तशी अन्त:करणवृत्तीने कितीही झेप घेतली तरी ती दृश्याची कक्षा ओलांडून ब्रह्माचा वेध घेऊ शकत नाही. कारण ती मर्यादित किंवा एकदेशी आहे. अपयशी वृत्तीने निर्गुणाचा अनुभव न घेताच तो साधक 'हे सर्व ब्रह्म आहे' अशी पोपटपंची करतो. ॥२८॥

नाहीं सारासारविचार । तेथें अवघा अंधकार । खरें सांडून खोटें पोर । नेणतें घेतें ।।२९।।

जेथे ब्रह्मरूप सार व दृश्यरूप असार ह्यांचा निवाडा होत नाही तेथे सर्वत्र अज्ञानाचा अंधार असतो. अजाण पोर खरे टाकून खोट्याला भुलते. (त्याप्रमाणें नेणते पोर खरे सांडून खोटे घेते). ॥२९॥

ब्रह्मांडाचें माहाकारण । तेथून हें पंचीकर्ण । माहावाक्याचें विवर्ण । वेगळें असे ।।३०।।

मूळमायेला ब्रह्मांडाचा महाकारणदेह म्हणतात. मूळमायेतून पंचीकृत ब्रह्मांडाचा पसारा व्यक्त होतो. पण महावाक्यांचे स्पष्टीकरण मूळमायेशी निगडित नाही. (मूळमाया अचेतन आहे. महावाक्यातील त्वम् व तत् ही दोन्ही पदे चेतन आहेत.) ॥३०॥

महत्त्वत्त्व महद्भूत । तोचि जाणावा भगवंत । उपासना हे समाप्त । येथून जाली ।।३१।।

मायेत (महत्‌भूत) पडलेल्या ब्रह्माच्या प्रतिबिंबाला (महत्तत्त्व) ईश्वर (भगवंत) म्हणतात. (साभास मायाविशिष्ट चेतन म्हणजे ईश्वर.) ईश्वर हीच उपासनेची हद्द आहे. ब्रह्म अनुपास्य आहे. ॥३१॥

कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांड वेद हें प्रमाण । ज्ञानाचें होतें विज्ञान । परब्रह्मीं ।।३२।।

वेदांची कर्मकांड, उपासनाकांड व ज्ञानकांड अशी तीन कांडे आहेत असे शास्त्र सांगते; शब्दाने ब्रह्माचे ज्ञान करून देणें एवढेच वेदांचे काम आहे. ब्रह्मानुभव घेऊ पहाणाऱ्याच्या 'सोऽहं' वृत्तीला महाकारण शरीर म्हणतात. अहं स: मध्यें लीन झाल्याने सोऽहं वृत्ती मावळून महाकारणदेह मागे पडला की सोऽहं ह्या ज्ञानाचे विज्ञान होते. ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चंचळलक्षणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चंचळलक्षण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास सहावा : चातुर्यविवरण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पीतापासून कृष्ण जालें । भूमंडळीं विस्तारलें । तेणेंविण उमजलें । हें तों घडेना ।।१।।

(पहिल्या चार ओव्यांत कूट रचना आहे) दिव्याच्या पिवळ्या ज्योतीवर येणारा काळा धूर कांचेवर जमवला की काजळी तयार होते. काजळीची शाई लिहिण्यासाठीं जगभर वापरू लागले. लिहिल्याशिवाय ज्ञानाचा प्रसार होत नाही. ॥१॥

आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण । अद्धम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ।।२।।

शाई तयार करणे सोपे व तिची किंमतही किरकोळ आहे. पण तिच्या साह्याने सर्वांना सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा संग्रह लाभतो. अती वाईट व अत्यंत दर्जेदार वाङ्मय शाईनेच लिहिले जाते. ॥२॥

महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला । उभयेता मिळोन चालिला । कार्येभाग ।।३।।

बोरूच्या (महीसुत) गाठी छाटून टाकून त्याचे टोक तयार करून ते मध्यावर चिरले. असे चिरलेले दोन भाग मिळून लिहिता येते. ॥३॥

स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित होतां । इहलोकसार्थकता । होत आहे ।।४।।

पिवळा बोरू (अश्वेत) काळ्या शाईत बुडवून त्याने पांढऱ्या कागदावर लिहिले की ऐहिक जीवन व मोक्ष ह्या दोन्हींत यश मिळण्यासाठीं आवश्यक ते ज्ञान लिहिता-वाचता येते. ॥४॥

विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर । सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकींचा ।।५।।

अशा लिखित ज्ञानसंग्रहाचे महत्त्व पुरेसे समजावून घेतले तर मूर्खही शहाणा होतो आणि 'मी ब्रह्म आहे' हा साक्षात्कार होण्यास वेळ लागत नाही. ॥५॥

सकळांस जे मान्य । तेंचि होतसे सामान्य । सामान्यास अनन्य । होईजेत नाहीं ।।६।।

सर्वांची जी समजूत असते तीच समाजात रूढ असते. पण विचारवंत त्याच्याशी सहमत होत नाही. त्याला ते पटत नाही. ॥६॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा । चत्वार अनुभव सारिखा । होत नाहीं ।।७।।

तळहातावर किंवा कपाळावर उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशा तीन व प्रारब्धाची गुप्त असलेली चौथी रेखा असते अशी सर्वसामान्य समजूत आहे. पण त्या रेखा वाचून त्यांचे लाविलेले अर्थ व अनुभव सर्वांचे सारखे नसतात! विचारवंत हे लक्षात घेतो. ॥७॥

चौदा पीड्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे । ऐकत्यानें घडे कीं न घडे । ऐसें पाहावें ।।८।।

चौदा पिढ्यांच्या पराक्रमांचे यशोगान गाणारे शहाणे असोत की वेडे असोत, ऐकणाऱ्याने आपल्याला तसे जमेल की न जमेल त्याचा विचार करावा. ॥८॥

रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें । डोळेझांकणी करावी ते । कायेनिमित्य ।।९।।

(चीरो ह्या जगप्रसिद्ध हस्तरेषा तज्ज्ञाचे असे मत आहे की जिद्दीच्या प्रयत्नांमुळें हातावरील रेषा बदलतात.) योग्य

दिशेने केलेल्या अथक प्रयत्नाने अनेकांनी आपल्या प्रारब्ध रेषा पुसल्याची प्रत्यक्ष उदाहरणे आहेत. ह्या वास्तवाकडे दुर्लक्ष का करावे? ।।९।।

बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानीं बुडाले । मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ।।१०।।

जो अनेकांच्या अनेक मतांचे नादी लागतो तो संशयात बुडतो. विचारवंतांनी अनुभवाने केलेले निर्णय त्याला उपयोगी पडत नाहीत. ।।१०।।

उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पाहावे । खरेंखोटें निवडावें । अंतर्यामीं ।।११।।

कित्येकांचे कित्येक विचार ऐकावेत. पण ते सर्व त्यांच्या किंवा इतरांच्या अनुभवांशी ताडून पाहून त्यांतील खरे-खोटे मनातल्या मनात निवडावे. ।।११।।

कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये उपाये । प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ।।१२।।

'तुझे विचार चूक आहेत' असे कोणाला म्हणू नये. पण त्या विचारातील लाभ व हानीचा विचार करावा. स्वत: अनुभव घ्यावा. उगीच कोणाच्या तोंडी लागण्यात काय अर्थ आहे? ।।१२।।

माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावें तयाचें । येणें प्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ।।१३।।

काही माणसे हट्टी व अर्धवट असतात. त्यांना हो ला हो म्हणावे. अनेकांची मने अशी सांभाळावी. ।।१३।।

अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा । तरी मग शाहाणा कैसा । निवऊं नेणें ।।१४।।

मनात जर हट्टीपणा, दुसऱ्याला पेचात पकडण्याची ईर्षा व तिरक्या चाली असतील तर हेच सर्व वाढत राहते. याला शहाणा कसे म्हणावे? त्याला इतरांना राजी राखता येत नाही. ।।१४।।

वेडें करावें शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें । उगेंच वादांग वाढविणें । हें मूर्खपण ।।१५।।

अज्ञानी जनांना ज्ञानी करणाऱ्याचे जीवनच वाखाणण्यासारखे असते. उगीच वाद वाढवीत राहणे मूर्खपणाचे आहे. ।।१५।।

मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें । कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ।।१६।।

समाजात मिसळून लोकांना आपलेसे करावे. प्रसंगी नमते घेऊन वेळ साधून बाजू उलटवावी. पण हे अशा युक्तीने करावे की बाजू उलटली आहे हे कळूनही त्याने कटुता निर्माण होऊ नये. ।।१६।।

दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें । दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ।।१७।।

दुसऱ्याच्या कलाने वागावे, विरोध न करता बोलावे व त्याच्याशी जणू एकरूप व्हावे. ।।१७।।

जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विपट कहिंच न करी । मानत मानत विवरी । अंतर तयाचें ।।१८।।

जो दुसऱ्याच्या हिताचा विचार करतो तो त्याच्या संगतीत राहूनही निषिद्ध वागत नाही. उलट त्याच्या कलाने वागून त्याची बुद्धी बदलतो. ।।१८।।

आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें । नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ।।१९।।

आधी त्याचा विश्वास संपादन करावा व मग बेताबेताने त्याच्या बुद्धीची समजूत घालत घालत आवश्यक त्या सर्व उपायांनी त्याला परमार्थ समजावून सांगावा. त्याला मुक्त करावा. ।।१९।।

हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला । कळहो उठतां च्यातुर्याला । ठाव कैंचा ।।२०।।

दोन हट्टी व दुराग्रही एकत्र आले तर भांडणे होऊन आरडाओरडाच होतो. त्यांत चातुर्याला वावच नसतो. कोण कोणाचे ऐकणार? ।।२०।।

उगीच करिती बडबड । परी करून दाखविणें हें अवघड । परस्थळ साधणें जड । कठिण आहे ।।२१।।

उपदेशाची अकारण बडबड करणारे पुष्कळ असतात. पण प्रत्यक्ष उपदेश ऐकणाऱ्यांची भूमिका तयार करणे फार कठीण असते. अज्ञानाने कठीण झालेले दुसऱ्याचे अन्त:करण जिंकणे फार अवघड आहे. ॥२१॥

धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे । प्रस्तावोन परावे । आपले होती ।।२२।।

लोकांनी केलेली अवहेलना, पडणारे कष्ट व विरोध इ. सर्व सोसावे लागते. शेवटी लोकांची बुद्धी पालटून त्यांचा दुरावा संपून ते आपलेसे होतात. ॥२२॥

प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घ्यावें । लीनता धरून जावें । जेथतेथें ।।२३।।

प्रसंग ओळखून बोलावे. 'आपण ज्ञानी आहोत' ही भूमिका कोठेच नसावी. सर्वत्र नम्रता धरून असावे. (महापुरे झाडे मोडती । तेथे लव्हाळी वाचती ॥तुका.॥) ॥२३॥

कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें । भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ।।२४।।

कुख्यात खेडी किंवा शहरात हिंडावे. मानवी शरीररूप घरे ज्या घरात राहतात त्यांचे निरीक्षण करावे. भिक्षेच्या निमित्ताने लहान व मोठ्या लोकांचे अंतरंग जाणावे. ॥२४॥

बहुतीं कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे । उगेच बैसतां कांहींच न घडे । फिर्णे विवरणें ।।२५।।

अनेक लोकांत वावरले की त्यांत थोडेतरी कार्यासाठी उपयुक्त लोक सापडतात. जाणत्या व चतुरांशी संबंध वाढतात. एके जागी स्वस्थ बसले तर ईश्वरकार्यासाठी फिरणे व प्रबोधन करणे साधत नाही. ॥२५॥

सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें । जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकें सहित ।।२६।।

गाफील न राहाता परिस्थितीचे यथार्थ आकलन करावे. पुढील परिस्थितीचा आधीच अंदाज घ्यावा. जिकडे कार्यासाठी जायचे असेल तेथील राजकारण, आर्थिक स्थिती, नेतृत्व व लहानमोठ्या व्यक्तींची माहिती घ्यावी. ॥२६॥

नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांची अंतरें । लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ।।२७।।

प्रबोधनासाठी आवश्यक ते पाठांतर मुबलक असावे. त्यामुळें अनेकांना समाधान वाटते. काही विषय कोणाला लिहून देऊन मदतीची पराकाष्ठा करावी. ॥२७॥

जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे । तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्ये ।।२८।।

ज्याच्या त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे ते ते देण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करावा. त्यामुळे सर्वांची मान्यता लाभून नेतृत्वही लाभते. ॥२८॥

भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो म्हणों नये सामान्य । कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ।।२९।।

जो जगामध्ये सर्वांचा आवडता होतो त्याला सामान्य समजू नये. अनेक लोक त्याच्याशी एकनिष्ठ असतात. ॥२९॥

ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये करणें । मग तयास काये उणें । जेथतेथें ।।३०।।

अशी ही चातुर्याची लक्षणे असणाऱ्याला त्याच्या कार्यात सर्वत्र यश लाभते. तो जेथे जातो तेथे त्याला काहीच कमी पडत नाही. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चातुर्यविवरणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चातुर्यविवरण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास सातवा : अधोर्धनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ । अचंचळी जे चंचळ । सूक्ष्मरुपें ।।१।।

अस्ति, जायते इ. विकारांना किंवा नाना नामरूपात्मक पदार्थांना मूळमायाच कारण आहे. ती निश्चळ ब्रह्मांत चंचळ व सूक्ष्मरूपाने राहते. ॥१॥

मूळमाया जाणीवेची । मुळींच्या मूळ संकल्पाची । वोळखी शडगुणैश्वराची । येणेंचि न्यायें ।।२।।

मूळमायेत चिदाभास असल्याने ती जाणीवयुक्त आहे. तिचे अधिष्ठान (मूळ) असलेल्या परब्रह्माचे ठिकाणी झालेले आद्य स्फुरण (मूळ) तीच मूळमाया. (स्फुरणाला मूळमाया हे नाव आहे) यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य अशा सहागुणांचा ईश्वरही मूळमायेचाच होय. ॥२॥

प्रकृतिपुरुष शिवशक्ती । आर्धनारीनटेश्वर म्हणती । परी ते आवघी जगज्जोती । मूळ त्यासी ।।३।।

प्रकृति-पुरुष, शिव-शक्ती, अर्धनारीनटेश्वर इ. नावाने ईश्वर ओळखला जातो. या सर्वांचे मूळ जगज्ज्योती आहे. (पहा १०-९-१०, ११) ॥३॥

संकल्पाचें जें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । वायो आणी त्रिगुण । आणी पंचभूतें ।।४।।

संकल्परूप हालचाल हेच वायूचे लक्षण असून संकल्पात पंचभूते व त्रिगुण बीजरूपाने असतात. ॥४॥

पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल । पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळाचपासीं ।।५।।

कोणत्याही वेलीच्या मुळ्या जमिनीत खोलवर गेलेल्या असतात. वेलीची पाने, फुले व फळे त्या मुळ्यांमुळे येतात. ॥५॥

याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग । नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्यें ।।६।।

याखेरीज वेलीला असलेले विविध रंग, आकार, वाढणे, वाळणे इ. विकार, गोलाकार रेषा (तरंग), चवी व वेलीचा गाभा (अंतरंग) इ. सर्व मुळांनी पुरविलेल्या अन्नरसावर निर्भर असतात. ॥६॥

तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाहीं वाटे आतां । पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ।।७।।

मूळ जर फोडून पाहिले तर ह्यातील काहीच दिसत नाही. वेल वाढू लागला की सर्व गोष्टी व्यक्त होऊ लागतात.

कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें बळें चालिला । फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ।।८।।

डोंगराच्या कड्यावर उगवणारी वेल डोंगरउतारावरून फोफावत जमिनीवर उतरते. ॥८॥

तैसी मूळमाया जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण । मुळीं आहेत हें प्रमाण । प्रत्ययें जाणावें ।।९।।

मूळमाया वेलीच्या मुळाप्रमाणे आहे. मुळात जसे वेलीचे सर्व अवयव सुप्त असतात, त्याप्रमाणे मूळमायेत पंचभूते व त्रिगुण अव्यक्त स्थितीत असतात. वेलीवरून हे लक्षात घ्यावे. ॥९॥

अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारीं शोभला । विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ।।१०।।

मूळमायेतून जगतरूप वेल पुढे वाढत गेला. त्या जगताला नामरूपात्मक विकारांनी शोभा येते. विकारातून पुढे असंख्य विकार निर्माण झाले. ॥१०॥

नाना फडगरें फुटलीं । नाना जुंबाडें वाढलीं । अनंत अग्रें चालिलीं । सृष्टीमधें ।।११।।

वेलीला असंख्य फांद्या फुटल्या. त्या एकमेकीत गुंतून त्यांचा गुंताडा झाला. अशा अनेकानेक वेलींची टोके सृष्टीत सर्वत्र पसरली. (अनंत जीवसृष्टी निर्माण झाली.) ।।११।।

कित्येक फळें तीं पडती । सवेंचि आणीक निघती । ऐसीं होती आणी जाती । सर्वकाळ ।।१२।।

कित्येक फळे गळून पडतात तोच अनेक फळे लागतात. असे फळांचे लागणे, गळणे सतत चालू राहते. ।।१२।।

येक वेलचि वाळले । पुन्हां तेथेंचि फुटले । ऐसे आले आणी गेले । कितीयेक ।।१३।।

एक वेल वाळतो न वाळतो तो त्याच्याच मुळातून दुसरा वेल फुटतो. असे कित्येक वेल फुटले व वाळले. ।।१३।।

पानें झडती आणि फुटती । पुष्पें फळें तेणेंचि रीतीं । मध्यें जीव हे जगती । असंभाव्य ।।१४।।

पाने गळून पडताच नवा फुटवा फुटतो. त्याचप्रमाणे फुले व फळे लागतात व गळून पडतात. त्या फुला-फळांत असंख्य कृमी तयार होतात. ।।१४।।

अवघा वेलचि कर्पतो । मूळापासून पुन्हा होतो । ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ।।१५।।

काही वेळा सर्व वेल करपला तरी मुळातून पुन्हा वेल उगवतो. सृष्टीच्या उत्पत्ती, स्थिती व लयासंबंधी असेच समजावून घ्यावे. ।।१५।।

मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें । तरी मग वाढणेंचि राहिलें । सकळ कांहीं ।।१६।।

वेलीचे मूळ खणून उपटले तर वेल वाळतो व पुन्हा नवा वेल उगवत नाही. त्याप्रमाणे मूळमायेचा बाध करून ब्रह्मानुभव घेतला की जन्ममरणांचे चक्र थांबते. ।।१६।।

मुळीं बीज सेवटीं बीज । मध्यें जळरूप बीज । ऐसा हा स्वभाव सहज । विस्तारला ।।१७।।

वेल बीजातून उगवते. वेलीच्या फळातून पुन्हा बीज तयार होते. मधे बीजांकुराला वाढविणारे जळरूप बीज (कारण) असते. असा हा सर्व जीवसृष्टीचा सहज विस्तार होतो. ।।१७।।

मुळामधील ज्या गोष्टी । सांगताहे बीजसृष्टी । जेथील अंश तेथें कष्टी । न होतां जातो ।।१८।।

बीजाच्या घटनेत मुळामध्ये काय दडून आहे ते ठरते. (प्रथम बीज, नंतर मूळ, नंतर वेल असा क्रम आहे.) रंग, स्वादादी वेलीत असणारे विशेष क्रमाने सहजच जेथील तेथे जातात. (मूळमायेच्या बीजात अष्टधाप्रकृती सुप्त असते.) ।।१८।।

जातो येतो पुन्हा जातो । ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो । परंतु आत्मज्ञानी जो तो । अन्यथा न घडे ।।१९।।

अज्ञानी जीव मरण, जन्म व मरण अशा चक्रात फिरत राहतो. आत्मज्ञानी त्यांत सापडत नाही. ।।१९।।

न घडे ऐसें जरी म्हणावें । तरी कांहींतरी लागे जाणावें । अंतरींच परी ठावें । सकळांस कैचें ।।२०।।

हे खरे असले तरी त्याला अन्त:करणात व्यापून असणारा आत्मा जाणावा लागतो. पण हे जाणणारा विरळाच. सर्वांना ते कसे साधेल? ।।२०।।

तेणेंसींच कार्यभाग करिती । परंतु तयास नेणती । दिसेना ते काये करिती । बापुडे लोक ।।२१।।

आत्म्याच्या सत्तेवरच शरीराचे सर्व व्यवहार चालतात, पण त्याला जाणीत नाहीत. सामान्य अज्ञानी जनांनी तरी काय करावे! ।।२१।।

विषयेभोग तेणेंचि घडे । तेणेंविण कांहींच न घडे । स्थूळ सांडून सूक्ष्मीं पवाडे । ऐसा पाहिजे ।।२२।।

सुखरूप आत्मा आहे म्हणूनच विषयांचे सुख अनुभवाला येते. खरे तर आत्म्यावाचून देहात एकही क्रिया घडत

नाही. पण स्थूल दूर सारून सूक्ष्माचा वेध घेण्याची क्षमता हवी. ॥२२॥

जें आपलेंचि अंतर । तद्रूपचि जगदांतर । शरीरभेदाचे विकार । वेगळाले ।।२३।।

आपल्याला जसे अन्त:करण आहे तसे जगातील जीवांनाही आहे. शरीरे मात्र वेगळी असतात. ॥२३॥

आंगोळीची आंगोळीस वेधना । येकीची येकीस कळेना । हात पाये अवेव नाना । येणेंचि न्यायें ।।२४।।

बोटाची वेदना शेजारच्या बोटाला कळत नाही. त्याचप्रमाणे हातापायांच्या वेदना परस्परांना कळत नाहीत. सर्व अवयवांची हीच स्थिती आहे. ॥२४॥

अवेवाचें अवेव नेणे । मा तो परांचें काये जाणे । परांतर याकारणें । जाणवेना ।।२५।।

एकाच शरीराच्या अवयवांना एकमेकांचे ज्ञान नसते, तर दुसऱ्यांचे ज्ञान कसे होईल? म्हणून दुसऱ्याचे मन जाणता येत नाही. (त्याचा केवळ अंदाज करता येतो. प्रत्यक्ष ज्ञान नाही.) ॥२५॥

येकाचि उदकें सकळ वनस्पती । नाना अग्रेभेद दिसती । खुडिलीं तितुकींच सुकती । येर ते टवटवीत ।।२६।।

सर्व वनस्पतींना पाणी जगवते. त्या वनस्पतींचे शेंडे वेगळे दिसतात. जेवढे शेंडे छाटावे तेवढेच वाळतात. बाकीचे टवटवीत दिसतात. ॥२६॥

येणेंचि न्यायें भेद जाला । कळेना येकाचें येकाला । जाणपणें आत्मयाला । भेद नाहीं ।।२७।।

शरीरांचे भेद असेच आहेत. एकाचे एकाला कळत नाही. पण सर्व शरीरात जाणीवरूप आत्मा एकच आहे. (पहा १०-१-१५) ॥२७॥

आत्मत्वीं भेद दिसे । देहप्रकृतिकरितां भासे । तरी जाणतचि असे । बहुतेक ।।२८।।

आत्मस्वरूपात भासणारा भेद देहधाऱ्याच्या भिन्न स्वभावामुळे भासतो. तरी बहुतेकांना आत्मभेद खरा वाटतो. ॥२८॥

देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती । धूर्त ते अवघेंच समजती । गुप्तरूपें ।।२९।।

शहाणा असतो तो प्रत्यक्ष पाहून किंवा माहिती काढून सर्वकाही जाणून घेतो. इतरांच्या मनाची अचूक पारख करतो. बुद्धिमान लोक कोणाला अंदाज लागू न देता सर्व समजून घेतात. ॥२९॥

जो बहुतांचें पाळण करी । तो बहुतांचें अंतर विवरी । धूर्तपणें ठाउकें करी । सकळ कांहीं ।।३०।।

ज्याला अनेकांचे प्रबोधन करावयाचे आहे ते सर्वांच्या अन्त:करणाचा ठाव घेतो व जे माहीत करून घ्यावयाचे ते चाणाक्षपणे माहीत करून घेतो. ॥३०॥

आधीं मनोगत पाहाती । मग विश्वास धरिती । प्राणीमात्र येणें रितीं । वर्तताहे ।।३१।।

समाजपुरुष प्रथम त्याच्या हेतूंचा अंदाज घेऊनच त्यावर विश्वास ठेवतो. जगात सर्वच माणसे अशी असतात. ॥३१॥

स्मरणामागें विस्मरण । रोकडी प्रचित प्रमाण । आपलें ठेवणें आपण । चुकताहे ।।३२।।
आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिलें तें आठवेना । उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या कैंच्या ।।३३।।

आठवत आहे असे वाटते तोपर्यंत विसरते, हा सर्वांचाच अनुभव आहे. आपण बोललेले आपण विसरतो. ठेवलेली वस्तू आपणास सापडत नाही. ॥३२-३३॥

ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र । जाला रंक अथवा शक्र । तरी स्मरणास्मरणें ।।३४।।

चंचळ संसाराची अशीच गती आहे. काही सरळ होते, काही वाकडे. दरिद्री किंवा इंद्र यांना स्मरण व विस्मरण

चुकत नाही. ॥३४॥

स्मरण म्हणिजे देव । विस्मरण म्हणिजे दानव । स्मरणविस्मरणें मानव । वर्तती आतां ।। ३५।।

स्वरूपाचे स्मरण देवांना असते. ज्यांना हे स्मरण नसते त्यांना दानव म्हणतात. माणसाला स्मरण व विस्मरण दोन्ही असतात. ॥३५॥

म्हणोनि देवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी । प्रचित मानसीं आणावी । विवेकेंसहित ।। ३६।।

दैवी व दानवी अशी दोन प्रकारची संपत्ती यामुळेच तयार होते. विचाराने याचा अनुभव घ्यावा. ॥३६॥

विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा वोळखावा । नेत्रें नेत्रचि पाहावा । दर्पणींचा ।। ३७।।

जसा आरशातील डोळा डोळ्यानेच पाहावा त्याप्रमाणे विवेकाने विवेक व जीवात्म्याने जीवात्मा ओळखावा. आपला आपण जाणावा. ॥३७॥

स्थूळें स्थूळ खाजवावें । सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें । खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामीं ।। ३८।।

स्थूल त्वचेला कंड सुटली तर स्थूल नखांनी ती खाजवावी. (स्थूलाचा समाचार स्थूलाने घ्यावा) सुखदु:खादी सूक्ष्म अनुभव सूक्ष्म मनानेच समजावून घ्यावेत. खूण पटल्यावर ते पटलेले तत्त्व किंवा विचार चित्तात ठसवावा. (खुणेने खूण पटल्यावर, खूण म्हणजे ओळख पटल्याने. खुणेसी = खुणेसह. ओळखीसह.) ॥३८॥

विचारें जाणावा विचार । अंतरें जाणावें अंतर । अंतरें जाणावें परांतर । होउनियां ।। ३९।।

मानवी मनाचा विचार करून इतरांचे विचार जाणावेत. 'आत्मवत् सर्व भूतेषु' या न्यायाने दुसऱ्यांचे अन्त:करण जाणावे. आपले मन दुसऱ्याच्या मनाशी एक करून त्याचा ठाव घ्यावा. (स्वार्थशून्य, परहिततत्पर उन्नत मनालाच हे शक्य असते.) ॥३९॥

स्मरणामाजीं विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण । येकदेसी परिपूर्ण । होत नाहीं ।।४०।।

'मी ब्रह्म आहे' या स्मरणात 'मी देह आहे' अशी वृत्ती जागी होणे हेच विस्मरण. विस्मरणाने जीव-जड, जीव-ईश्वर, जड-जड, जड-ब्रह्म इ. प्रकारचे भेद तयार होतात. 'मी देह' अशा संकुचित अनुभवामुळे 'मी ब्रह्म' असे पूर्णत्व जीवाला लाभत नाही. ॥४०॥

पुढें सिके मागें विसरे । पुढें उजेडे मागें अंधारे । पुढें स्मरे मागें विस्मरे । सकळ कांहीं ।।४१।।

'मी ब्रह्म' अशी समजूत पटते न पटते तोच ती विसरते! ज्ञानाचा अंदाज येईपर्यंत अज्ञानाचे साम्राज्य पसरते. 'आठवण आहे' असे वाटत असतानाच सर्व विसरते! ॥४१॥

तुर्या जाणावी स्मरण । सुषुप्ति जाणावी विस्मरण । उभयेता शरीरीं जाण । वर्तती आतां ।।४२।।

तुर्या ही तीन अवस्थांचे साक्षित्व करणारी अवस्था स्मरणरूप असून गाढ झोप ही अवस्था आत्मविस्मृतीची आहे. प्रत्येकाला त्यांचा अनुभव असतो. (पण तो लक्षात येत नाही.) ॥४२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अधोर्धनिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अधोर्धनिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें । युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें । तयामधें ।।१।।

काही जंतू कणाहून सूक्ष्म असतात. त्यांचे आयुष्य, बुद्धी व तिचा वापर हे सर्व अत्यल्प असतात. ॥१॥

ऐसे नाना जीव असती । पाहों जातां न दिसती । अंत:कर्णपंचकाची स्थिती । तेथेंहि आहे ।।२।।

डोळ्यांनी न दिसणाऱ्या अशा अगणित जंतूंमध्ये सुद्धा अन्त:करण पंचक असते. ॥२॥

त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान । विषये इंद्रियें समान । सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहातो कोण ।।३।।

त्यांच्या अन्त:करणांत त्यांच्या जीवनाला आवश्यक तेवढेच ज्ञान असते. त्यांची इंद्रिये व विषयही जीवनाला आवश्यक तेवढीच (समान) असतात. पण त्या शरीरांचा अभ्यास कोणी करीत नाही. (समर्थांच्या काळी तो नव्हता.) ॥३॥

त्यास मुंगी माहा थोर । नेणों चालिला कुंजर । मुंगीस मुताचा पूर । ऐसें बोलती ।।४।।

त्यांच्या दृष्टीने मुंगीसुद्धा जणू हत्तीसारखी वाटते. 'माणसाच्या लघवीचे पाणी मुंगीला महापुरासारखे वाटते' अशी म्हण आहे. ॥४॥

तें मुंगीसमान शरीरें । उदंड असती लाहानथोरें । समस्तांमध्यें जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ।।५।।

मुंगीएवढी किंवा तिच्याहून लहान-मोठी अगणित शरीरे असून त्या सर्वांत जीवात्मा व ईश्वर राहतात. ॥५॥

ऐसिया किड्यांचा संभार । उदंड दाटला विस्तार । अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ।।६।।

अशा जंतू व कीटकांची संख्या अगणित असून एखादाच यत्नशील माणूस त्यांचा अभ्यास करतो. ॥६॥

नाना नक्षत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वतायेवढे । आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ।।७।।

नक्षत्रांनुसार निरनिराळे तयार होणारे मोठे किडे, लहान जंतूंना आकार व आयुष्याने, फार मोठे वाटतात. ॥७॥

पक्षायेवढें लाहान नाहीं । पक्षायेवढें थोर नाहीं । सर्प आणि मछ पाहीं । येणेंचि पाडें ।।८।।

पक्षी, सर्प व मासे यांत अत्यंत मोठ्यापासून अगदी लहानापर्यंत विविध आकार असतात. ॥८॥

मुंगीपासून थोरथोरें । चढतीं वाढतीं शरीरें । त्यांचीं निर्धारितां अंतरें । कळों येती ।।९।।

मुंगीपासून हत्तीपर्यंत शरीराचे आकार वाढते असतात. अभ्यासाने त्यांच्या मनोरचना समजतात. ॥९॥

नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग । येक सुरंग येक विरंग । किती म्हणौनि सांगावे ।।१०।।

प्रवृत्ती, रंग व जीवनपद्धती अत्यंत भिन्न असलेले प्राणी असतात. मोरासारखे सुंदर रंगाचे, तर पाणघोड्यासारखे कळाहीन किती सांगावेत? ॥१०॥

येकें सकुमारें येकें कठोरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें । सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ।।११।।

नाजूक फुलपाखरू, कठोर वाघ, तप्त सुवर्णाप्रमाणें कांती असलेला माणूस ही सर्व शरीरे ईश्वरानेच निर्माण केली. ॥११॥

शरीरभेदें आहारभेदें । वाचाभेदें गुणभेदें । अंतरीं वसिजे अभेदें । येकरूपें ।।१२।।

शरीर, अन्न, आवाज, गुण इ. प्रकारे प्राण्यांत असंख्य भेद असले तरी त्यांच्यातील ईश्वर एकच असतो. ॥१२॥

येक त्रासकें येक मारकें । पाहो जातां नाना कौतुकें । कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्यें ।।१३।।

त्रासदायक उंदीर, जीव घेणारा सर्प, कस्तुरीमृगासारखा मौल्यवान प्राणी इत्यादींची निर्मिती हे ईश्वराचेच कौतुक आहे. ॥१३॥

ऐसीं अवघीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे । आपल्यापुरतें जाणोन राहे । किंचितमात्र ।।१४।।

या सर्वांचा अभ्यास सहसा कोणी करीत नाही. जो तो आपल्यापुरता थोडा विचार करून जगतो. ॥१४॥

नवखंड हे वसुंधरा । सप्तसागरांचा फेरा । ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा । कोण पाहे ।।१५।।

पृथ्वीचे नऊ खंड असून तिला सात सागरांचा वेढा आहे. पृथ्वीच्या वातावरणात असलेले बाष्परूप पाणी विचारात घेतले जात नाही. ॥१५॥

त्या नीरामध्यें जीव असती । पाहों जातां असंख्याती । त्या विशाळ जीवांची स्थिती । कोण जाणे ।।१६।।

त्या बाष्पातही असंख्य जीव व्यापून असतात. (विशाल) त्यांचा कोण विचार करतो? ॥१६॥

जेथें जीवन तेथें जीव । हा उत्पत्तीचा स्वभाव । पाहातां याचा अभिप्राव । उदंड असे ।।१७।।

जीवत्वासाठी पाणी हवेच हा उत्पत्तीचा नियम आहे. या नियमाची व्याप्ती दूरगामी आहे. उदा– ॥१७॥

पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें । त्या नीरामधें शरीरें । नाना जिनस लाहानथोरें । कोण जाणे ।।१८।।

पृथ्वीच्या पोटात जागोजागी पाणी आहे. त्यांतील असंख्य लहान-मोठ्या प्राण्यांची कोण गणती करतो?
(मंगळासारख्या ग्रहावर पाणी असण्याची शक्यता समर्थकालीन विज्ञानाला ठाऊक नव्हती. तर्क करणे शक्य आहे. 'ब्रह्मांडाबाहेरील नीर' (ओवी १५) ही संकल्पना अशी समजावून घ्यावी. 'संतांना भौतिक विज्ञानाचे पूर्ण ज्ञान होते' अशा कल्पना न करणे चांगले.) ॥१८॥

येक प्राणी अंतरिक्ष असती । तेहीं नाहीं देखिली क्षिती । वरीच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ।।१९।।

झाडावरील घरट्यातील अंड्यातून बाहेर पडणारे पक्षी पंख फुटल्यावर तेथूनच आकाशात उडतात. त्यांना तोपर्यंत जमीन दिसतही नाही. ॥१९॥

नाना खेचरें आणि भूचरें । नाना वनचरें आणि जळचरें । चौऱ्यासि योनीप्रकारें । कोण जाणे ।।२०।।

आकाश, जमीन, जंगल, पाणी इत्यादीत वावरणारे चौऱ्यांशी लक्ष प्राणी कोणाला ठाऊक असतात? ॥२०॥

उष्ण तेज वेगळें करूनी । जेथें तेथें जीवयोनी । कल्पनेपासुनी होती प्राणी । कोण जाणे ।।२१।।

फक्त प्रखर अग्नीत जीव नसतात. इतर सर्वत्र असतात. 'एकोऽहं'च्या ईश्वरी कल्पनेतून जीवसृष्टी होते हे कसे आकलन होणार? ॥२१॥

येक नाना सामर्थ्यें केलें । येक इच्छेपासून जाले । येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ।।२२।।

धृष्टद्युम्नासारखा पुरुष यज्ञसामर्थ्याने जन्मतो. नरसिंह सरस्वतींसारखे योगी इच्छेने दुसरे शरीर धारण करतात. जयविजयांना शापाने विमलार्जुनांचे वृक्षदेह मिळतात. ॥२२॥

येक देह बाजीगरीचे । येक देह वोडंबरीचे । येक देह देवतांचे । नाना प्रकारें ।।२३।।

संमोहन घालून जादूगार नव्या देहाचा भास निर्माण करतो. राक्षस निराळी रूपे घेऊन प्रगट होतात (सुवर्णमृग),

तर देवता विविध देह धारण करतात. ॥२३॥

येक क्रोधापासून जाले । येक तपापासून जन्मले । येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ।।२४।।

क्रोधाने दिलेल्या शापातून (नहुष राजा सर्प झाला) तपोबलातून (सनकादि) तर काही उ:शापाने मिळालेल्या पूर्व देहाने (जय विजय) व्यक्त होतात. ॥२४॥

ऐसें भगवंताचें करणें । किती म्हणौन सांगणें । विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ।।२५।।

अशी ही ईश्वरी सामर्थ्याची लीला किती म्हणून सांगावी? अतर्क्य घटना घडवून आणणाऱ्या मायेच्या अद्भुत सामर्थ्याने हे सर्व शक्य होते. ॥२५॥

नाना अवघड करणी केली । कोणीं देखिली ना ऐकिली । विचित्र कळा समजली । पाहिजे सर्वें ।।२६।।

अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी माया सहजतेने करते. त्या गोष्टी सामान्याने केलेल्या दिसत नाहीत व ऐकायलाही मिळत नाहीत. सर्वांनी मायेचे असामान्य सामर्थ्य समजून असावे. ॥२६॥

थोडें बहुत समजलें । पोटापुरती विद्या सिकलें । प्राणी उगेंच गर्वें गेलें । मी ज्ञाता म्हणोनी ।।२७।।

पोटापुरती थोडी विद्या व किरकोळ ज्ञानाने 'मी ज्ञानी' असे समजून गर्वाने लोक फुकट जातात. ॥२७॥

ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वांमधें सर्वात्मा । त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैंची ।।२८।।

एक सर्वज्ञ ईश्वर ज्ञानी म्हणण्यास योग्य आहे. कारण तो सर्व सृष्टीत व्यापून राहतो. त्याचे माहात्म्य कळण्यासारखी शुद्ध बुद्धी कोठून आणावी? ॥२८॥

सप्तकंचुक ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड । त्या पिंडामध्ये उदंड । प्राणी असती ।।२९।।

पाच महाभूते, महत् व अहंकार हे ब्रह्मांडाचे सात घटक (आवरणे-कंचुक) आहेत. ब्रह्मांडातील पिंडाचे तेच घटक असून अनेक प्राण्यांचे असे अनेक पिंड आहेत. ॥२९॥

आपल्या देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैंचें कळे । लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ।।३०।।

जीवाला स्वत:च्या शरीराच्या घटनेचे आकलन होत नाही. मग ब्रह्मांडाचे कसे होणार? तरी उथळ लोक क्षुल्लक ज्ञानाने स्वत:ला ज्ञानी म्हणवून घेण्यास उतावीळ असतात! ॥३०॥

अनुरेणाऐसें जिनस । त्यांचे आम्ही विराट पुरुष । आमचें उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेबें ।।३१।।

विषाणूंच्या (Virus) मानाने माणसाचे शरीर अवाढव्य आहे. त्यांच्या तुलनेत आपले आयुष्यही फार मोठे आहे. ॥३१॥

त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक । जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैंचा ।।३२।।

विषाणू व जीवाणूंच्या जीवनाची तऱ्हा व रीत कित्येक प्रकारची असते. ते सर्व जाणणारा कोठून आणावा? ॥३२॥

धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंत:करणीं । उगीच अहंता पापिणी । वेढा लावी ।।३३।।

अशी ही ईश्वरी करणी अगाध आहे. त्याचा साधा अंदाजही करणे शक्य नाही. असे असूनही 'मी ज्ञानी' ही पापरूप अहंता मानेवर बसते. ॥३३॥

अहंता सांडून विवरणें । कित्येक देवाचें करणें । पाहतां मनुष्याचें जिणें । थोडें आहे ।।३४।।

म्हणून अल्पायुषी असणाऱ्या माणसाने अहंकार दूर ठेवून ईश्वराच्या अतर्क्य लीलांचे चिंतन करावे. ॥३४॥

थोडें जिणें अर्धपुडी काया । गर्व करिती रडाया । शरीर आवघें पडाया । वेळ नाहीं ।।३५।।

क्षणभंगुरत्वामुळे देहाचे आयुष्य अतिअल्प आहे. असे असून गर्व करणाऱ्याला रडण्याचीच वेळ येते. कारण

मरणाला अवधी लागत नाही. ॥३५॥

कुश्चीळ ठांईं जन्मलें । आणि कुश्चीळ रसेंचि वाढलें । यास म्हणती थोरलें । कोण्या हिसेबें ।।३६।।

जे शरीर अपवित्र शरीरातून जन्माला येते व शिसारी येणाऱ्या अन्नरसाने वाढते (पचनसंस्थेतील अन्नरस) त्याचे गोडवे का गावेत? ॥३६॥

कुश्चीळ आणि क्षणभंगुर । अखंड वेथा चिंतातुर । लोक उगेच म्हणती थोर । वेडपणें ।।३७।।

अपवित्र, अल्पजीवी, रोगी व चिंताग्रस्त देहाला लोक मोहामुळे महत्त्व देतात. ॥३७॥

काया माया दों दिसांची । आदिअंतीं अवघी ची ची । झांकातापा करून उगीचि । थोरीव दाविती ।।३८।।

लक्ष्मी क्षणिक व शरीर अल्पायुषी आहे. जन्माला येताना व मरताना अनेक यातना होतात किंवा प्रथमपासून शेवटपर्यंत फजितीच असते. कपड्याने शरीर व उसन्या अवसानाने फजिती दडवून लोक आपल्या मोठेपणाची ऐट मिरवितात. ॥३८॥

झांकिलें तरी उपंढर पडे । दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ।।३९।।

प्रेत झाकले तरी त्याची दुर्गंधी सर्वत्र पसरून ते उघड होतेच. जो विवेकाने देहबुद्धीतून सुटून व्यापक होतो तोच कृतार्थ होय. ॥३९॥

उगेंचि कायसा तंडावें । मोडा अहंतेचें पुंडावें । विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ।।४०।।

उगीच का भांडत बसावे? अहंकाराचा मस्तवालपणा मोडून काढावा. विवेकाने ब्रह्मानुभव घेणे हे सर्वांत श्रेयस्कर आहे. ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूक्ष्मजीवनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास नववा : पिंडोत्पत्तीनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

चौंखाणीचे प्राणी असती । अवघे उदकेंचि वाढती । ऐसे होती आणि जाती । असंख्यात ।।१।।

जारजादि चारी योनी पाण्याने वाढतात. असे असंख्य प्राणी जन्माला येऊन मरतात. ॥१॥

तत्त्वांचें शरीर जालें । अंतरात्म्यासगट वळलें । त्यांचे मूळ जों शोधिलें । तों उदकरूप ।।२।।

अष्टधा प्रकृतीचा पिंड ईश्वरासह तयार झाला. त्याचे मूळ उदकात आहे. (जलप्राधान्य) ॥२॥

शरत्काळींचीं शरीरें । पीळपीळों झिरपती नीरें । उभये रेतें येकत्रें । मिसळती रक्तीं ।।३।।

पावसाळ्यातील लतावेली दाबून पाहिल्या तर त्यातून पाणी गळते. जलप्रधान रेत व स्त्री बीजाने गर्भधारणा होऊन त्याला वारेतून रक्तपुरवठा होतो. (एकूण काय तर जीवसृष्टी जलप्रधान आहे. (पाहा– ऐत. उप. खंड. ३) ॥३॥

अन्नरस देहरस । रक्तरेतें बांधे मूस । रसद्वयें सावकास । वाढों लागे ।।४।।

जलप्रधान रेत (रेतरस) व स्त्रीबीज (रक्तरस) या दोन रसांना अन्नरसाचा व अन्य स्वादुपिंडादी रसांचा (देहरस = देहात तयार होणारे अन्नरसाखेरीज स्वादुपिंडरस, जाठररस इ. रस) पुरवठा होतो व त्याने तो पिंड वाढीला लागतो. ॥४॥

वाढतां वाढतां वाढलें । कोमळाचें कठीण जालें । पुढें उदक पैसावलें । नाना अवेवीं ।।५।।

मूळ पिंड नाजूक व मऊ असतो. तो वाढल्यावर टणक होऊन सर्व अवयवांत अनेक रूपाने पाणी पसरते. ॥५॥

संपूर्ण होतां बाहेरी पडे । भूमीस पडतां मग तें रडे । अवघ्याचें अवघेंच घडे । ऐसें आहे ।।६।।

गर्भाची पूर्ण वाढ होऊन तो बाहेर येऊन जमिनीवर पडताच रडू लागतो. सर्व जन्माला येणाऱ्यांचे असेच होते. ॥६॥

कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मुळापासून अवघेंचि घडे । अवघेंचि मोडे आणि वाढे । देखतदेखतां ।।७।।

मुलाची वाढ होऊन त्याला भेद, स्वार्थादी कळू लागतात, हे अगदी सुरुवातीपासून कळत न कळत होत जाते. सुरुवातीच्या (जुन्या) सवयी, प्रवृत्ती इ. मोडून सर्वांच्या देखत नव्या घडतात. ॥७॥

पुढें अवघियांचे शरीर । दिवसेंदिवस जालें थोर । सुचों लागला विचार । कांही कांही ।।८।।

पुढे सर्वांची शरीरे वाढत जाऊन बुद्धीही अनेक प्रकारे काम करू लागते. ॥८॥

फळामधें बीज आलें । तेणें न्यायें तेथें जालें । ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ।।९।।

बीज फळात रूपांतरित होते तसे येथे होते हे लक्षात घ्यावे. ऐकून व निरीक्षणाने हे कळते. ॥९॥

बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती । येके ठाईं उदक माती । होतां बरें ।।१०।।

बीजांना पाणी मिळाले की त्यांना अंकुर फुटतात. नाहीतर ती वाऱ्याबरोबर उडून जातात. बीज, माती व पाणी यांचा संयोग झाला तरच अंकुर फुटतो. ॥१०॥

दोहिंमधें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज । वाढतां वाढतां पुढें रीझ । उदंड आहे ।।११।।

खाली माती व वर पाणी असले की आपोआप अंकुर वाढून पुढे अमाप पीक येते. ॥११॥

इकडे मुळ्या धावा घेती । तिकडे अग्रें हेलावती । मुळें अग्र द्विधा होती । बीजापासून ।।१२।।

जमिनीत मुळ्या जातात, वनस्पतींचे शेंडे आकाशाकडे वाढतात. हे दोन्ही एका बीजापासून घडते.॥१२॥

मुळ्या चालिल्या पाताळीं । अग्रे धांवती अंतराळीं। नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं। लगडली झाडें ।।१३।।

जमिनीखाली मुळे पसरतात, वर वनस्पतींचे शेंडे फोफावतात व झाडांना अनेक पाने, फुले व फळे लागतात. ॥१३॥

फळांवडिल सुमनें । सुमनांवडिल पानें । पानांवडिल अनुसंधानें । काष्ठें आवघीं ।।१४।।

फळांआधी फुले येतात, फुलांअगोदर पाने उगवतात व पानांपूर्वी वेली किंवा खोडे असतात. ॥१४॥

काष्ठांवडिल मुळ्या बारीक । मुळ्यांवडिल तें उदक । उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचें ।।१५।।

खोडाआधी असणारी मूळे सूक्ष्म असून त्या मुळांना पाण्याने जीवन मिळते. पाणी जमिनीत जिरल्यानेच पृथ्वी वृक्ष-वेलींनी हिरवीगार दिसते. ॥१५॥

याची ऐसी आहे प्रचिती । तेव्हां सकळांवडिल जगती । जगतीवडिल मूर्ती । आपोनारायेणाची ।।१६।।

हे सर्वांनाच सहज कळते. मूळाहून पृथ्वी आधीची असली तरी जलदेवता त्या अगोदरची आहे. ॥१६॥

तयावडिल अग्निदेव । अग्नीवडिल वायेदेव । वायेदेवावडिल स्वभाव । अंतरात्म्यांचा ।।१७।।

जळाहून अग्नी, वायू व ईश्वर हे अधिकाधिक सूक्ष्म (वडील) व क्रमाने अगोदरचे आहेत. ॥१७॥

सकळांवडिल अंतरात्मा । त्यासि नेणे तो दुरात्मा । दुरात्मा म्हणिजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ।।१८।।

सर्वप्रथम ईश्वर असून त्याला न जाणणारा तोच दुरात्मा! ज्याला आत्मज्ञान न झाल्याने आत्मा दूर राहतो तोच दुरात्मा!! (खास समर्थांची व्युत्पत्ती.) ॥१८॥

जवळी असोन चुकलें । प्रत्ययास नाहीं सोकलें । उगेचि आलें आणी गेलें । देवाचकरितां ।।१९।।

पृथ्वीवरील प्राण्यांचे जन्ममरण देवामुळेच होतात (देवाचकरितां). अतिजवळ म्हणजे अन्त:करणातच देव व्यापून असूनही त्याची जिज्ञासा न होणारे जन्माला येऊन फुकट मरतात. ॥१९॥

म्हणौन सकळांवडिल देव । त्यासी होतां अनन्यभाव । मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटों लागे ।।२०।।

म्हणून देव आद्य आहे. (ओम् नमो जी आद्या ।– ज्ञाने. १-१) 'तो मी आहे' असा निश्चय झाला तर दृश्य जगाचे सत्यत्व मावळते. प्रकृती स्वभावाने सत्य आहे असे वाटत नाही किंवा अज्ञान लक्षणे जाऊन ज्ञानाची लक्षणे प्रगट होतात. ॥२०॥

करी आपुला व्यासंग । कदापि नव्हे ध्यानभंग । बोलणें चालणें वेंग । पडोंच नेदी ।।२१।।

आपला व्यवसाय करीत असतानाही सतत देवाच्या अनुसंधानात राहता येते. ('करी धंदा परी आठवती पाय ।' तुका.) मुक्ताला न शोभेल असे त्याचे वागणे व बोलणे नसते. ॥२१॥

जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें । काये काये वडिलीं केलें । किती पाहावें ।।२२।।

पूर्वजांनी निर्माण केलेली भाग्यसंपदा व्यवहारात पाहावी व सांभाळावी. सर्वांत जो आद्य पुरुष ईश्वर (जुनाट पुरुष) त्याने निर्माण केलेली अफाट सृष्टी किती म्हणून पहावी! ॥२२॥

तो वडिल जेथें चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाला । अल्प चेतनें तयाला । अल्पभाग्य ।।२३।।

त्याचा ज्याला पूर्णानुभव येतो त्याचाच खरा भाग्योदय होतो. केवळ भावना व शब्दज्ञान (अल्प चेतना) असलेल्याचे भाग्य अल्पच असते. ॥२३॥

तया नारायेणाला मनीं । अखंड आठवावें ध्यानीं । मग ते लक्ष्मी तयापासुनी । जाईल कोठें ।।२४।।

त्या ईश्वररूप नारायणाचाच सतत विचार व अनुसंधान असेल तर लक्ष्मी त्याला सोडून कोठे जाईल? ॥२४॥

नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी । याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ।। २५ ।।

नारायण सर्व विश्वात कोंदाटून राहिला असून त्याच्या उपासनेसाठी तो व्यापून असलेल्या कोणत्या ना कोणत्या जीवाला संतुष्ट करीत असावे. शिवभावे जीवसेवा करावी. ॥२५॥

उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली । न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ।। २६ ।।

उपासनेचे वर्म शोधू जाता ते विश्व आपलेसे करण्यात आहे. कोणा उपासकाची अशी उपासना सहजासहजी कळत नाही. ती कळणे व करणे क्वचित कोणाला जमते. ॥२६॥

देवाची लीळा देवेंविण । आणीक दुसरा पाहे कोण । पाहाणें तितुकें आपण । देवचि असे ।। २७ ।।

ईश्वराची चाललेली ही क्रीडा त्याच्यावाचून कोणाला आकलन होणार? पाहणारा (आपण), पाहणे व पाहिले जाणारे (तितुके) सर्व ईश्वरमय आहे. ॥२७॥

उपासना सकळां ठाईं । आत्माराम कोठें नाहीं । याकारणें ठाईं ठाईं । रामे आटोपिलें ।। २८ ।।

ईश्वररूप आत्माराम नाही असा एकही जीव नसल्याने जीवांच्या उपासनेला व्यापक स्वरूप येते. म्हणून जीवाजीवात रामाचे अस्तित्व पाहावे. ॥२८॥

ऐसी माझी उपासना । आणितां नये अनुमाना । नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ।। २९ ।।

माझ्या उपासनेचा 'बडिवार' असा आहे! सहसा ती कोणाच्या लक्षात येणे कठीण आहे. पण दृश्य विश्वाभासाच्या अधिष्ठान ब्रह्माशी ऐक्य साधून देण्याचे तिचे सामर्थ्य आहे. (आत्मनिवेदन.) ॥२९॥

देवाकरितां कर्मे चालती । देवाकरितां उपासक होती । देवाकरितां ज्ञानी असती । कितियेक ।। ३० ।।

यज्ञयागादी कर्मे ईश्वराच्या वेदाज्ञांनुसार चालतात. देवावरील प्रेमामुळे लोक उपासना करतात व देवाच्या जिज्ञासेमुळे अनेक साधक ज्ञानमार्गाने जातात. ॥३०॥

नाना शास्त्रें नाना मतें । देवचि बोलिला समस्तें । नेमकांनेमक वेस्तावेस्तें । कर्मानुसार ।। ३१ ।।

अनेक प्रकारची शास्त्रे व त्यांतील नाना मते यांना ईश्वराच्या वेदांचाच आधार आहे. (वेद ईश्वराचे नि:श्वसित आहेत.) कर्मे विधीप्रमाणे करणे किंवा न करणे व मते व्यवस्थित समजावून घेणे किंवा न घेणे माणसांच्या कर्मानुसार घडते. ते त्यांच्या हातात आहे. ॥३१॥

देवास अवघें लागे करावें । त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें । अधिकारासारिखें चालावें । म्हणिजे बरें ।। ३२ ।।

देवाच्या सृष्टीत बऱ्या व वाईट अशा सर्वच गोष्टी आहेत. त्यांतील घेण्यास योग्य असतील त्या घ्याव्यात. स्वत:ची क्षमता ओळखून योग्य साधनामार्ग स्वीकारल्याने कल्याण होते. ॥३२॥

आवाहान विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधान । पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ।। ३३ ।।

'आधी मिथ्या उभारावे' हे आवाहन व 'मग ते उभारून सांडावे' हे विसर्जन अशी तत्त्वज्ञानाच्या मांडणीची रीत आहे. आतापर्यंत जग सत्य आहे हे गृहीत धरून आवाहनात्मक पूर्वपक्ष मांडून झाला. पुढील समासात विसर्जनात्मक सिद्धान्तपक्ष सांगू. ॥३३॥

वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त । पंचिकर्ण सांडून हित । वाक्यार्थ पाहावा ।। ३४ ।।

वेदान्त शास्त्रातील तत्त्वज्ञान श्रीगुरुमुखातून श्रवण करून त्याचा अपरोक्ष अनुभव घ्यावा. अपरोक्षानुभूतीच सर्वांत महत्त्वाची असल्याने त्यासाठी पंचीकृत दृश्य जगत् बाजूला सारून 'तत्त्वमसि' सारख्या महावाक्याच्या तीनही पदांचा श्रीगुरूंकडून बोध करून घ्यावा. ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पिंडोत्पत्तीनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पिंडोत्पत्तीनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक पंधरावा : आत्मदशक

समास दहावा : सिद्धान्तनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें । गगनाऐसें तगेना तें । निश्चळीं चंचळ नाना तें । येणेंचि न्यायें ।।१।।

ढग, वारा, ऊन, चांदणे, थंडी इ. अनेक गोष्टी आकाशात होतात व जातात. त्या आकाशासारख्या स्थिर नाहीत. अशाच प्रकारे निश्चळ ब्रह्मात नामरूपात्मक चंचळ सृष्टी अनेक वेळा होते व जाते. ॥१॥

अंधार दाटला बळें । वाटे गगन जालें काळें । रविकिर्णें तें पिवळें । सर्वेंचि वाटे ।।२।।

भर अंधारात आकाश काळे वाटते व सूर्यादय होताच ते पिवळेही दिसू लागते. ॥२॥

उदंड हिंव जेव्हां पडिलें । गमे गगन थंड जालें । उष्ण झळेनें वाळलें । ऐसें वाटे ।।३।।

हवेत गारठा भरला की आकाश थंड वाटते व कडक उन्हामुळे ते जणू वाळून जाते! ॥३॥

ऐसें जें कांहीं वाटलें । तें तें जाले आणि गेलें । आकाशासारिखें तगलें । हें तों घडेना ।।४।।

असे हे सर्व वाटलेले व दिसलेले, होते व जाते. ते आकाशाप्रमाणे शाश्वत (सापेक्षतेने) नसते. ॥४॥

उत्तम जाणीवेचा जिनस । समजोन पाहे सावकास । निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ।।५।।

शुद्ध जाणीवरूप ब्रह्माचा शांत अनुभव येतो तेव्हा त्यात वेगळेपणाने येणारा कोणताच भास नसतो. खरे तर आकाशाचा निळेपणा भ्रामकच आहे. ॥५॥

उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे । तत्त्वें तत्त्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामीं ।।६।।

पाण्याहून वायू व वायूहून आत्मा अत्यंत व्यापक आहे. 'आत्मन: आकाश: संभूत:' या श्रुतीचे उलटीकडून मनन केले असता कमी व्यापक तत्त्वापासून सर्वांत व्यापक तत्त्व सापडते. ॥६॥

चळतें आणि चळेना तें । अंतरीं अवघेंच कळतें । विवरणेंचि निवळतें । प्राणीमात्रासी ।।७।।

निश्चळ आत्मा व चंचळ वृत्तिज्ञान, स्मृतिज्ञान इ. निवाडा शास्त्रशुद्ध विचाराने ज्याचा त्यालाच होतो. ॥७॥

विवरतां विवरतां शेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी । जालियानें तुटी । होणार नाहीं ।।८।।

श्रवण, मनन व निदिध्यासन या क्रमाने अन्त:करणवृत्ती निवृत्त झाल्यावर होणाऱ्या जीवब्रह्मैक्याचेपुढे विज्ञान होते. (अतूट) ॥८॥

जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन । तत्त्वनिर्शनीं अनन्य । विवेकें होतें ।।९।।

श्रवणादिकांनी मनाचे उन्मन झाल्यावर मायिक तत्त्वांच्या दृश्य सृष्टीचा विवेकाने निरास होऊन ज्ञानाचे विज्ञान होते. ॥९॥

वडिलांस शोधून पाहिलें । तों चंचळाचें निश्चळ जालें । देवभक्तपण गेलें । तये ठाइं ।।१०।।

अनादी, आद्य व नित्य (वडील) ब्रह्माशी जीव एकरूप होताच चंचळ अन्त:करणवृत्ती लीन होऊन देव व भक्त हे द्वैतही तेथे मोडले. ॥१०॥

ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं । जैसें तैसें बोलों कांहीं । कळावया ।।११।।

'तेथे' या शब्दाने सुचवलेली अवस्थाही खरी अवस्था नाही. जीव व जगत् आणि तत् सापेक्ष जाग्रतादी अवस्था गृहीत धरून मोक्ष समजाविण्यासाठी तसे बोलावे लागते इतकेच. (अध्यारोप) ।।११।।

अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली । वृत्तिसुन्यें कैसी जाली । स्थिती पाहा ।।१२।।

मायेच्या मल, विक्षेप व आवरण या तीन शक्ती मावळतात. 'मी ब्रह्म' ही ज्ञानशक्तीही मागे पडल्यावर निवृत्त स्थितीत तथाकथित आत्मस्थिती उरते. ।।१२।।

मुख्य शक्तिपात तो ऐसा । नाहीं चंचळाचा वळसा । निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ।।१३।।

हाच शक्तिपाताचा मुख्य परिणाम आहे. त्यामुळे जन्ममरणांचा फेरा चुकतो. अद्वैताच्या पराशांतीमध्ये निर्विकार ब्रह्मानुभव स्थिर होतो. (शक्तिपात म्हणजे शक्तिसंक्रमण होय. श्रीगुरूंजवळ शिष्यात असे संक्रमण करण्याचे परंपरागत सामर्थ्य असते. अधिकारी शिष्याने त्याच्या साहाय्याने महावाक्य श्रवणाने मुक्त व्हावे.) ।।१३।।

चंचळाचीं विकार बालटें । तें चंचळचि जेथे आटे । चंचळ निश्चळ घनवटे । हें तों घडेना ।।१४।।

जोपर्यंत चंचळ जगत् सत्य वाटते तोपर्यंत त्यावर अस्ति, जायते इ. विकारांचे बालंट (आरोप) येतच राहतो! ते जगत् जेव्हा बाधित होते तेव्हाच ते जाते. अचेतन माया व चेतन ब्रह्म यांचे ऐक्य कधीच शक्य नसल्याने ब्रह्मानुभवानंतर कल्पित माया टिकत नाही. ।।१४।।

माहावाक्याचा विचारु । तेथें संन्याशास अधिकारु । दैवीकृपेचा जो नरु । तोहि विवरोन पाहे ।।१५।।

'अयमात्मा ब्रह्म' इ. महावाक्याच्या अभ्यासाचा अधिकार विधिवत् संन्यास घेतलेल्यालाच आहे असे शास्त्र सांगते. पण ज्याला ईश्वरी कृपा लाभलेली आहे तोही तो अभ्यास अवश्य करू शकतो. ।।१५।।

संन्यासी म्हणिजे शडन्यासी । विचारवंत संन्यासी । आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसी ।।१६।।

काम-क्रोधादि सहा वैऱ्यांना ज्यांनी शांत केले आहे ते संन्यासी! त्यामुळे स्वत: शांत होऊन जे आत्मानात्म, सारासार, नित्यानित्य इ. विचार करतात तेही संन्यासी होत. असा विचार करणाऱ्याला निश्चितपणे मोक्ष लाभतो. ।।१६।।

जगदीश वोळल्यावरी । तेथें कोण अनुमान करी । आतां असो हें विचारी । विचार जाणती ।।१७।।

प्रत्यक्ष ईश्वर प्रसन्न झाल्यावर 'असे कसे होईल?' इ. शंका कोण घेऊ शकणार? असो. यथार्थ अभ्यास केलेला हे विचार जाणू शकतो. ।।१७।।

जे जे विचारी समजले । ते ते नि:संग होऊन गेले । देहाभिमानी जे उरले । ते देहाभिमान रक्षिती ।।१८।।

ज्यांना परमार्थविचार समजला ते वृत्तीने संन्यासी झाले. देहबुद्धीचे पामर त्यांची देहबुद्धी सांभाळीत बसतात! ।।१८।।

लक्षीं बैसलें अलक्ष । उडोन गेला पूर्वपक्ष । हेतुरूपें अंतरसाक्ष । तोहि मावळला ।।१९।।

अन्त:करणवृत्ती अलक्ष्य आत्मस्वरूपापाशी स्थिर झाली. (स्थितप्रज्ञ.) साधनकाळातील अध्यारोपाचा पूर्वपक्ष खंडित झाला. (पहा. १५-९-३३) देहबुद्धी असेपर्यंत जीवाच्या नियमनाच्या हेतूने राहणारा अन्तर्यामीही निरर्थक झाला. (जीव-ईश्वर-ब्रह्म हा भेद गेला.) ।।१९।।

आकाश आणि पाताळ । दोनी नामें अंतराळ । काढितां दृश्याचें चडळ । अखंड जालें ।।२०।।

आकाश व पाताळ या दोन्हींचा अन्तराळात (पोकळी, अवकाश) समावेश होतो. जगताच्या अपेक्षेने (उपाधी) हे भेद होतात. जगताचा बाध होताच भेद मावळून अखंड अन्तराळ उरते. ।।२०।।

तें तों अखंडचि आहे । मन उपाधी लक्षून पाहे । उपाधीनिरासें साहे । शब्द कैसा ।।२१।।

अन्तराळ मूळचेच अखंड आहे. पण माणसाचे मन जगत्‌रूप उपाधीतच गुरफटून राहते. त्या उपाधीचा निरास होताच आकाश व पाताळ या दोन शब्दांना स्थान उरत नाही. ॥२१॥

शब्दपर कल्पनेपर । मनबुद्धिअगोचर । विचारें पाहावा विचार । अंतर्यामीं ।।२२।।

शब्द, कल्पना, मन व बुद्धी यांनी प्रत्यक्ष आत्मानुभव येत नाही. तो त्यांच्या अतीत आहे. या गुरुगम्यज्ञानाचा अंत:करणात विचार करावा. ॥२२॥

पाहातां पाहातां कळों येतें । कळलें तितुकें वेर्थ जातें । अवघड कैसें बोलावें तें । कोण्या प्रकारें ।।२३।।

अनुभव घेता घेता अन्त:करणवृत्ती अनुभवकाळी लीन होते. अनुभव घेण्याच्या प्रक्रियेत जे जे लक्षात आलेले असते ते अनुभवात हारवून जाते! हे वर्म व गूढ कोणी कोणाला कसे सांगावे! (पहा– केन उप. १-३) ॥२३॥

वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला । अलक्षीं लक्ष्यांश बुडाला । पुढें समजोन बोला । कोणीतरी ।।२४।।

'तत् त्वम् असि' या महावाक्यातील तत् पदाचा वाच्यार्थ ईश्वर असून लक्ष्यार्थ ब्रह्म आहे. ब्रह्मानुभवात ब्रह्म लक्ष्यार्थ न राहता स्वरूपच झाले! (वाच्य, लक्ष्य ही साधनकाळातील साधनांतर्गत प्रक्रिया आहे, सिद्धदशेत प्रक्रिया लोपते.) लक्ष्यांश अलक्ष्य स्वरूपात विरला. असे झाल्यावर बोलणारा कोणी उरत नाही. ॥२४॥

शाश्वतास शोधीत गेला । तेणें ज्ञानी साच जाला । विकार सांडून मिळाला । निर्विकारी ।।२५।।

शाश्वताचा वेध घेणाऱ्या अन्त:करणवृत्तीतील चिदाभास आत्मरूपाशी, मूळचा असतो तसा, एकरूप होतो. बुद्धीतील सर्व विकार उपाधिरूप बुद्धीबरोबर सोडून देऊन तो निर्विकार आत्म्याशी ऐक्य पावतो. ॥२५॥

दु:स्वप्न उदंड देखिलें । जागें होतां लटिकें जालें । पुन्हां जरी तें आठविलें । तरी तें मिथ्या ।।२६।।

प्रदीर्घ स्वप्नात पाहिलेली व स्वप्नकाळी अत्यंत यातना देणारी दृश्ये जाग येताच नाहीशी होतात. ती जशीच्या तशी आठवली तरी ती भ्रमरूपच असतात. ॥२६॥

प्रारब्धयोगें देह असे । असे अथवा नासे । विचार अंतरीं बैसे । चळेना ऐसा ।।२७।।

जीवन्मुक्ताचे शरीर प्रारब्धामुळे जिवंत राहून व्यवहार करते. पण त्याची अन्त:करणवृत्ती ब्रह्मस्वरूपात स्थिर असते. शरीर राहील किंवा जायचे तेव्हा जाईल. ॥२७॥

बीज अग्नीनें भाजलें । त्याचें वाढणें खुंटलें । ज्ञात्यास तैसें जालें । वासनाबीज ।।२८।।

बीज अग्नीने भाजले की त्याला अंकुर फुटत नाही. त्याप्रमाणे त्याचे वासनाबीज ज्ञानाग्नीने जळून गेल्यावर त्याला पुढील जन्माचा अंकुर फुटत नाही. ॥२८॥

विचारें निश्चळ जाली बुद्धि । बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि । पाहातां वडिलांची बुद्धि । निश्चळीं गेलीं ।।२९।।

विचाराने आत्मबुद्धी स्थिर झाली. त्यामुळेच जीव व ब्रह्म यांचे ऐक्य सिद्ध झाले. ज्ञानदेवांसारख्या पूर्वसूरींची बुद्धी अशीच निश्चळ ब्रह्मात स्थिर झाली. ॥२९॥

निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ । चंचळास ध्यातो तो चंचळ । भूतास ध्यातो तो केवळ । भूत होये ।।३०।।

निश्चळ, चंचळ व भूते यांचे ध्यान करणाऱ्यास ती ती फळे मिळतात. ते तेच होतात. ॥३०॥

जो पावला सेवटवरी । तयास हें कांहींच न करी । अंतरनिष्ठा बाजीगरी । तैसी माया ।।३१।।

जो ब्रह्मरूप अधिष्ठानाचा अनुभव घेतो त्याला अध्यस्त माया बंधन करीत नाही. जादूगाराला जशी त्याची जादू फसवीत नाही त्याप्रमाणे आत्मनिष्ठाला माया ठकवीत नाही. ॥३१॥

मिथ्या ऐसें कळों आलें । विचारानें सदृढ जालें । अवघें भयेंचि उडालें । अकस्मात ।।३२।।

दृश्य सृष्टी मिथ्या आहे हे समजून तसा दृढ निश्चय झाल्यावर देह व जगाच्या विनाशाची भीती कारणासह नष्ट होते. ॥३२॥

उपासनेचें उत्तीर्ण व्हावें । भक्तजनें वाढवावें । अंतरीं विवकें उमजावें । सकळ कांही ।।३३।।

ज्या उपासनेच्या आधाराने आपण कृतार्थ झालो ती उपासना सर्वांना तशीच उपयोगी पडावी म्हणून जगात उपासनेचा प्रसार करावा. उपासनेचे ऋण फेडावे. लोकसंग्रह तो हाच. ('उरलो उपकारापुरता'– तुका. 'निष्कर्मी विशेषे दावावी । आचरोनी ॥ ज्ञाने.॥) जीवन्मुक्ताने ही आपली जबाबदारी ओळखून तसे वागावे. ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सिद्धांतनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सिद्धांतनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक पंधरावा समाप्त—

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास पहिला : वाल्मिकिस्तवन

॥श्रीराम समर्थ॥

धन्य धन्य तो वाल्मीक । ऋषीमाजी पुण्यश्लोक । जयाचेन हा त्रिलोक्य । पावन जाला ।।१।।

वाल्मिकी ऋषी खरोखर धन्य होत. त्यांच्या श्रीरामचरित्रामुळे त्रैलोक्याला तरून जाण्याची सोय झाल्याने ते सर्वांत पुण्यवन्त ऋषी आहेत. ॥१॥

भविष्य आणी शतकोटी । हें तों नाहीं देखिलें दृष्टीं । धांडोळितां सकळ सृष्टि । श्रुत नव्हे ।।२।।

शंभर कोटी श्लोकांचे भविष्य जगाच्या इतिहासात कोणी पाहिले नाही व ऐकलेही नाही. ॥२॥

भविष्याचें येक वचन । कदाचित जालें प्रमाण । तरी आश्चिर्य मानिती जन । भूमंडळीचे ।।३।।

शंभरातील एक भविष्य खरे ठरले तरी लोकांना फार आश्चर्य वाटते. ॥३॥

नसतां रघुनाथअवतार । नाहीं पाहिला शास्त्राधार । रामकथेचा विस्तार । विस्तारिला जेणें ।।४।।

प्रत्यक्ष रामाचा जन्मही झालेला नसताना व कोणत्याही शास्त्रग्रंथाचा अभ्यास न करता रामकथेचा प्रचंड विस्तार त्यांनी केला. (व त्यानुसार रामचरित्र प्रत्यक्ष घडले.) ॥४॥

ऐसा जयाचा वाग्विळास । ऐकोनी संतोषला महेश । मग विभागिलें त्रयलोक्यास । शतकोटी रामायेण ।।५।।

त्यांच्या वाणीचे हे वैभव पाहून भ. शंकरही संतुष्ट झाले. नंतर वाल्मिकीने अनेक कांडे असलेले रामायण तिन्ही लोकांसाठी उपलब्ध केले. ॥५॥

ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें । इतरां न वचे अनुमानलें । रामउपासकांसी जालें । परम समाधान ।।६।।

ज्या वाल्मिकीचे हे भव्य काव्य प्रत्यक्ष शंकराने वाचले त्या काव्याची भव्यता व रहस्य सामान्यांच्या लक्षात येत नाही. पण रामोपासकांना मात्र त्याचा मोठा आधार मिळून त्यांना समाधान झाले. ॥६॥

ऋषी होते थोर थोर । बहुतीं केला कवित्वविचार । परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर । न भूतो न भविष्यति ।।७।।

बऱ्याच महान ऋषींनी काव्यरचना केली खरी, पण वाल्मिकासारखा महान कवी आजपर्यंत झाला नाही व होणारही नाही. ॥७॥

पूर्वी केली दुष्ट कर्में । परी पावन जाला रामनामें । नाम जपतां दृढ नेमें । पुण्यें सीमा सांडिली ।।८।।

पूर्वायुष्यात त्याने अनेक भयानक पापकर्मे केली. पण नंतर अखंड रामनामाने तो पूर्ण शुद्ध होऊन त्या नामजपाने अगणित पुण्य निर्माण झाले. ॥८॥

उफराटें नाम म्हणतां वाचें । पर्वत फुटले पापाचे । ध्वज उभारले पुण्याचे । ब्रह्मांडावरुते ।।९।।

'राम' म्हणता म्हणता 'मरा' असा नामोच्चार होऊनही पापांचे डोंगर फुटून त्याची पुण्यध्वजा ब्रह्मांडाच्या कक्षेपलीकडे पोहोचली! ॥९॥

वाल्मीकें जेथें तप केलें । तें वन पुण्यापावन जालें । शुष्क काळीं अंकुर फुटले । तपोबळें जयाच्या ।।१०।।

वाल्मिकीने ज्या अरण्यात रामनामजपाचे तप केले ते अरण्यही पवित्र होऊन त्या पुण्यभूमीतील वाळलेल्या लाकडांनाही त्याच्या तपोबळाने पालवी फुटली. ॥१०॥

पूर्वी होता वाल्हाकोळी । जीवघातकी भूमंडळीं । तोचि वंदिजे सकळीं । विबुधीं आणि ऋषेश्वरीं ।।११।।

वाल्मिकीचे आधीचे नाव 'वाल्याकोळी' असे होते. वाल्या असताना त्याने धनासाठी अनेक लोकांची हत्या केली. तोच वाल्मिकी झाल्यावर त्याच्या रामायणरचनेमुळे अनेक विद्वान व ऋषींना तो वंद्य झाला. जगाला वंद्य झाला. ॥११॥

उपरति आणि अनुताप । तेथें कैचें उरेल पाप । देह्यांततपें पुण्यरूप । दुसरा जन्म जाला ।।१२।।

जेथे वैराग्य व प्रामाणिक आणि टिकाऊ पश्चात्ताप असतो तेथे पाप टिकत नाही. (त्या तीर्थाने ते धुऊन जाते.) अनुतापामुळे होणाऱ्या तपाने व पुण्याने त्याच देहातील जीवाचा जणू पुनर्जन्म होतो. ॥१२॥

अनुतापें आसन घातलें । देह्यांचें वारुळ जालें । तेंचि नाम पुडें पडिलें । वाल्मीक ऐसें ।।१३।।

वाल्याकोळी अनुतापाच्या दृढ आसनावर स्थिर झाल्यामुळे देहाचे शोषण होऊन तो वारूळासारखा आतून पोखरला. (देहावर वारूळ तयार झाले असेही म्हणतात.) पुढे तो 'वाल्मिकी' या नावाने प्रसिद्ध झाला. कारण– ॥१३॥

वारुळास वाल्मीक बोलिजे । म्हणोनि वाल्मीक नाम साजे । जयाच्या तीव्र तपें झिजे । हृदय तापसाचें ।।१४।।

वारूळ म्हणजेच वल्मीक म्हणून वाल्याला वाल्मिकी हे नाव शोभते. त्याने अथक व प्रदीर्घ तप केल्याने त्याच्या अन्तःकरणातील वासना नष्ट झाल्या. (हृदय = अन्तःकरण) ॥१४॥

जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ । जो कवेश्वरांमधें वरिष्ठ । जयाचें बोलणें पष्ट । निश्चयाचें ।।१५।।

म्हणून तो तपस्व्यांत सर्वश्रेष्ठ व श्रेष्ठ कवीत महाकवी होय. त्याचे काव्य सुस्पष्ट व निश्चयात्मक आहे. (ईश्वरी कृपेतून स्फुरलेले आहे.) ॥१५॥

जो निष्ठावंतांचें मंडण । रघुनाथभक्तांचें भूषण । ज्याची धारणा असाधारण । साधकां सदृढ करी ।।१६।।

नामनिष्ठा, तपोनिष्ठा, अनुतापनिष्ठा इ. निष्ठा सांभाळणाऱ्यांचे तो अलंकार आहे. श्रीरामभक्तांचे तो भूषण आहे. त्याच्या निश्चयात्मक बुद्धीने केलेल्या रचनेतून साधकाची बुद्धी तशीच तयार होते. ॥१६॥

धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर । समर्थाचा कवेश्वर । तयासी माझा नमस्कार । साष्टांगभावें ।।१७।।

सर्व महान कवीत श्रेष्ठ असलेला वाल्मिकी खरोखर धन्य होय. मी त्याला भावपूर्वक साष्टांग नमस्कार करतो. ॥१७॥

वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता । तरी आम्हांसी कैंची रामकथा । म्हणोनियां समर्था । काय म्हणोनी वर्णावें ।।१८।।

वाल्मिकीने जर लिहिली नसती तर आम्हाला रामकथेचा अपूर्व लाभ कसा झाला असता? अशा महात्म्याचे वर्णन कसे करावे! ॥१८॥

रघुनाथकीर्ति प्रगट केली । तेणें तयाची महिमा वाढली । भक्तमंडळी सुखी जाली । श्रवणमात्रें ।।१९।।

त्याने श्रीरामाची कथा जगासमोर मांडल्याने त्याची महती सर्वांना कळून ती सर्वत्र पसरली व ती ऐकून भक्तमंडळी संतुष्ट झाली. ॥१९॥

आपुला काळ सार्थक केला । रघुनाथकीर्तीमधें बुडाला । भूमंडळी उधरिला । बहुत लोक ।। २० ।।

वाल्मिकीने स्वत:चे आयुष्य सार्थकी लावले. तो श्रीराममाहात्म्यात रंगून गेला व या जगातील अनेक भक्तांना तरून जाण्यासाठी सहाय्य केले. ॥२०॥

रघुनाथभक्त थोर थोर । महिमा जयांचा अपार । त्या समस्तांचा किंकर । रामदास म्हणे ।। २१ ।।

अनेक महान रामभक्तांचा मी दास आहे असे मी रामदास म्हणतो. ॥२१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'वाल्मिकिस्तवननाम' समास समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'वाल्मिकिस्तवन' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास दुसरा : सूर्यस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

धन्य धन्य हा सूर्यवौंश । सकळ वौंशामधें विशेष । मार्तंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ।।१।।

ज्या वंशात प्रभू श्रीराम जन्माला आले तो सूर्यवंश धन्य आहे. सूर्याचा वंश सर्वश्रेष्ठ असून त्याच्या तेजाचा प्रकाश पृथ्वीवर पसरला आहे. ॥१॥

सोमाआंगीं आहे लांछन । पक्षा येका होय क्षीण । रविकिर्ण फांकतां आपण । कळाहीन होये ।।२।।

कृष्णपक्षात क्षीण होत जाणे व सूर्योदय होताच त्याच्या प्रखर प्रकाशात लुप्त होणे हे चंद्राचे दोष आहेत. ॥२॥

याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे । जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रासी ।।३।।

म्हणून सूर्याच्या योग्यतेचे दुसरे तेज नाही. सर्व प्राण्यांना त्याच्या प्रकाशात दिसू लागते. ॥३॥

नाना धर्म नाना कर्मे । उत्तमें मध्यमें अधमें । सुगमें दुर्गमें नित्य नेमें । सृष्टीमधें चालती ।।४।।

उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, सहजसाध्य, कष्टसाध्य, इ. धर्म व कर्मे या सृष्टीत सतत चालू असतात. ॥४॥

वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें । संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येविण बापुडीं ।।५।।

सूर्यदेवता व सूर्यप्रकाशावाचून वेदशास्त्रांचे पाठ, पुराणांचे वाचन, मंत्रजप, तंत्रसाधना, संध्या, स्नान, पूजा इत्यादी करता येत नाहीत. ॥५॥

नाना योग नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें । जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ।।६।।

राज वा हठयोगादी योग, भक्तिज्ञानादी योग इ. सर्व योगसाधनांत कितीही विविधता असली तरी ती सर्व सूर्योदयानंतरच सुरू करतात. ॥६॥

प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणीयेक । दिवसेंविण निरार्थक । सार्थक नव्हे ।।७।।

कोणतेही व्यावहारिक किंवा पारमार्थिक कर्म व साधना करण्यासाठी उजेड लागतोच. ॥७॥

सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे । याकारणें कांहींच न चले । सूर्येविण ।।८।।

सूर्य ही डोळ्याची अनुग्राहक देवता आहे. ती नसेल तर डोळ्यांना दिसत नाही. म्हणून सूर्यावाचून काहीच करता येत नाही. ॥८॥

म्हणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेहि सूर्याचीच गती । थंड जालियां आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैचा ।।९।।

डोळ्यांनी न दिसणारे काव्यरचना करतात हे खरे, (उदा. गुलाबराव महाराज) पण शरीराची उष्णता सूर्यामुळे टिकते व त्यामुळे जिवन्त राहून ती रचना आंधळ्यालाही करता येते. बुद्धी थंड झाली तर ती काम करीत नाही. ॥९॥

उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा । उष्णत्व नस्तां देह्याचा । घात होये ।१०।।

रात्रीही सूर्याची उष्णता थोडी टिकून असते. त्यामुळे थंड चंद्रप्रकाशातही शरीर उष्ण राहते. नाहीतर मरण आले असते. ॥१०॥

याकारणें सूर्येविण । सहसा न चले कारण । श्रोते तुम्ही विचक्षण । शोधून पाहा ।।११।।

म्हणून सूर्यावाचून जगात बहुधा काही करता येत नाही. तुम्ही श्रोते जाणते आहात. हे तुम्ही समजून घ्यालच. (संतांच्या काळात असलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीची मर्यादा संतांच्या लेखनात दिसते.) ॥११॥

हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती । यापूर्वीं होता गभस्ती । आतां हि आहे ।।१२।।

विष्णू व शंकर यांचे अवतार व शिव व शक्तीच्या अनंत अभिव्यक्ती झाल्या. पण सूर्य त्यांचे आधीपासून होता व आजहि आहे. ॥१२॥

जितुके संसारासी आले । तितुके सूर्याखालें वर्तले । अंतीं देहे त्यागून गेले । प्रभाकरादेखतां ।।१३।।

सर्व जीवसृष्टी व जडसृष्टी सूर्याच्या साक्षीने निर्माण होऊन नष्ट झाली. ॥१३॥

चंद्र ऐलीकडे जाला । क्षीरसागरीं मथून काढिला । चौदा रत्नांमधें आला । बंधु लक्ष्मीचा ।।१४।।

त्यामानाने चंद्र फारच अलीकडचा आहे. समुद्रमंथनातून वर आलेल्या चौदा रत्नांपैकी लक्ष्मीबरोबरच चंद्रही होता. ॥१४॥

विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लाहानथोर । याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ ।।१५।।

सूर्य हा जगाचा डोळा आहे हे सर्व आबालवृद्धांनाही कळते. म्हणून तो सर्वश्रेष्ठ आहे. ॥१५॥

अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें । या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ।।१६।।

सूर्य ईश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे लोकांना उपयोगी पडण्यासाठी दिवसांमागून दिवस अनंत आकाशाचा प्रवास पार पाडतो. ॥१६॥

दिवस नस्तां अंधकार । सर्वांसी नकळें सारासार । दिवसेंविण तश्कर । कां दिवाभीत पक्षी ।।१७।।

सूर्य नसेल तर अंधार पडून प्रत्येक गोष्ट सर्वांना अस्पष्ट दिसते. अंधारात चोर व घुबडे यांचे फावते. ॥१७॥

सूर्यापुढें आणिक दुसरें । कोण आणावें सामोरें । तेजोरासी निर्धारिं । उपमेरहित ।।१८।।

सूर्यासारखा दुसरा तेजस्वी पदार्थ नसल्याने त्या अपरंपार तेजोनिधीला उपमा देण्यासाठी कोणाला पुढे करावे? ॥१८॥

ऐसा हा सविता सकळांचा । पूर्वज होय रघुनाथाचा । अगाध महिमा मानवी वाचा । काये म्हणोनि वर्णावी ।।१९।।

असा हा सर्वांचा सूर्य श्रीरामाचा पूर्वज असून त्याचे माहात्म्य मानवी वाणीने कसे सांगावे? ॥१९॥

रघुनाथवौंश पूर्वापर । येकाहूनि येक थोर । मज मतिमंदास हा विचार । काये कळे ।।२०।।

हा सूर्यवंश पुरातन असून त्यांत एकाहून एक श्रेष्ठ असे पुरुष झाले. त्या सर्वांचे चरित्र व माहात्म्य माझ्या अल्पबुद्धीला कसे कळणार! ॥२०॥

रघुनाथाचा समुदाव । तेथें गुंतला अंतर्भाव । म्हणोनी वर्णितां महत्त्व । वाग्दुर्बळ मी ।।२१।।

जेथे प्रभुरामचंद्राचे भक्त एकत्र येतात तेथे माझे मन त्यांत रमून हारवून जाते. त्यामुळे त्याचे माहात्म्य सांगणे माझ्या वाणीला शक्य होत नाही. ॥२१॥

सकळ दोषाचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार । स्फूर्ति वाढे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ।।२२।।

सूर्याला मनापासून वंदन केले तर सर्व पापे जळतात. त्याच्या दर्शनाने प्रतिभा बहरते. ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूर्यस्तवननाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूर्यस्तवन' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास तिसरा : पृथ्वीस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

धन्य धन्य हे वसुमती । इचा महिमा सांगों किती । प्राणीमात्र तितुके राहाती । तिच्या आधारें ।।१।।

जिच्या आधाराने सर्व जीवसृष्टी जगते ती पृथ्वी खरोखर धन्य असून तिचे माहात्म्य कसे व किती वर्णावे! ॥१॥

अंतरीक्ष राहाती जीव । तोहि पृथ्वीचा स्वभाव । देहे जड नस्तां जीव । कैसे तगती ।।२।।

पृथ्वीभोवतीच्या वातावरणात राहणाऱ्या जीवांचे शरीरातही पृथ्वीतत्त्व असते. (जलप्रधान जीवशरीरात पृथ्वीही असते. पहा– १५-९-३) अचेतन शरीराशिवाय जीव जगू शकत नाही. ॥२॥

जाळिती पोळिती कुदळिती । नांगरिती उकरिती खाणती । मळ मूत्र तिजवरी करिती । आणी वमन ।।३।।

नासकें कुजकें जर्जर । पृथ्वीविण कैची थार । देह्यांतकाळीं शरीर । तिजवरी पडे ।।४।।

बरें वाईट सकळ कांहीं । पृथ्वीविण थार नाहीं । नाना धातु द्रव्य तें हि । भूमीचे पोटीं ।।५।।

विटा करण्यासाठी माती (पृथ्वी) जाळतात, शेकोटी पेटवून चटके देतात. कुदळ, नांगर, पहार, टिकाव इत्यादींनी जखमा करतात. विष्ठा, मूत्र व ओकारी इ. घाण तिच्यावर टाकतात. नासक्या, कुजक्या व फाटक्या वस्तू पृथ्वीतच सामावतात. मेलेली शरीरे पृथ्वीमय होतात. अशा रीतीने सर्व बऱ्या-वाईट पदार्थांना पृथ्वीशिवाय गती नाही. अनेक प्रकारचे धातू व कोळसा, तेल इ. पृथ्वीत असतात. ॥३-५॥

येकास येक संव्हारिती । प्राणी भूमीवरी असती । भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ।।६।।

प्राणी दुसऱ्या प्राण्यांना ठार मारतात. ते सर्व भूमीवरच राहतात. ती सोडून ते जातील कोठे? ॥६॥

गड कोठ पुरें पट्टणें । नाना देश कळती अटणें । देव दानव मानव राहाणें । पृथ्वीवरी ।।७।।

किल्ले, तटबंद्या, गावे, शहरे पृथ्वीवरच असतात. देशाटणाने पृथ्वीवरील अनेक देश कळतात. देवमूर्ती, दानव व मानव हे सर्व पृथ्वीवरच राहतात. ॥७॥

नाना रत्नें हिरे परीस । नाना धातु द्रव्यांश । गुप्त प्रगट कराव्यास । पृथ्वीविण नाहीं ।।८।।

वैडुर्यादी रत्ने, हिरे, परीस, अनेक धातू व द्रव्ये पृथ्वीत दडून असतात व ती पृथ्वीतून बाहेर काढतात. ॥८॥

मेरुमांदाळ हिमाचळ । नाना अष्टकुळाचळ । नाना पक्षी मछ व्याळ । भूमंडळीं ।।९।।

मेरू व मांदार व हिमालय ह्यांसह महेंद्र, मलय, सह्य, शक्तिमान, ऋक्ष, विन्ध्य व परियात्र असे आठ कुलाचल पर्वत, अनेक पक्षी, मासे व सर्प ह्या पृथ्वीवर आहेत. ॥९॥

नाना समुद्रापैलीकडे । भोंवतें आवर्णोदका कडें । असंभाव्य तुटले कडे । भूमंडळाचे ।।१०।।

अनेक सागरांशिवाय (पैलीकडे) पृथ्वीभोवतीच्या वातावरणातील पाण्याचे जणू तिच्याभोवती रिंगण आहे. पृथ्वीचे उंच उंच कडे जागोजागी तुटलेले दिसतात. ॥१०॥

त्यांमधें गुप्त विवरें । लाहानथोरें अपारें । तेथें निबिड अंधकारें । वस्ती कीजे ।।११।।

त्या पर्वतांच्या कड्यांत लहान मोठी कित्येक विवरे (गुहा) असून त्यांत अंधारच अंधार असतो. ॥११॥

आवर्णोदक तें अपार । त्याचा कोण जाणे पार । उदंड दाटले जळचर । असंभाव्य मोठे ।।१२।।

पृथ्वीभोवतीच्या सागरी पाण्याच्या वेढ्यामध्ये अगदी क्षुद्र व प्रचंड जळचर राहतात. ।।१२।।

त्या जीवनास आधार पवन । निबिड दाट आणी घन । फुटों शकेना जीवन । कोणेकडे ।।१३।।

ते पाणी दाट, एकसंध व वजनदार वातावरणाच्या (वायू) दाबाच्या आधाराने राहिल्यामुळे कोठेतरी वाहून जात नाही. ।।१३।।

त्या प्रभंजनासी आधार । कठीणपणें अहंकार । ऐसा त्या भूगोळाचा पार । कोण जाणे ।।१४।।

हा वायू 'एकोऽहं' ह्या मूळ अहंकाराच्या सत्तेमुळे (कठीणपणें) सूत्रवायूच्या रूपाने असतो. अशा ह्या पृथ्वीचा अन्तपार कोण जाणेल? ।।१४।।

नाना पदार्थांच्या खाणी । धातुरत्नांच्या दाटणी । कल्पतरु चिंतामणी । अमृतकुंडें ।।१५।।

कोळसा, दगड इ. खाणी, धातू व रत्ने असलेल्या खाणी, कल्पतरू, चिंतामणी, अमृतकुंडे इ. सर्व पृथ्वीमुळे आहेत. ।।१५।।

नाना दीपें नाना खंडें । वसती उद्वसें उदंडें । तेथें नाना जीवनाचीं बंडें । वेगळालीं ।।१६।।

काही सलग भूभाग (खंड) व कित्येक बेटे पृथ्वीवर असून त्यांवर मनुष्यादी प्राण्यांची वसती आहे. त्या सर्वांची जीवनपद्धती वेगळी वेगळी आहे. ।।१६।।

मेरुभोंवते कडे कापले । असंभाव्य कडोसें पडिलें । निबिड तरु लागले । नाना जिनसी ।।१७।।

मोठ्या पर्वतांच्या बाजूने काही कापीव कडे असतात. त्यांच्या चकचकीत पाषाणांच्या पृष्ठावर सूर्यकिरण चमकतात. पृथ्वीवर अनेक प्रकारच्या प्रचंड वृक्षांची मोठी जंगले असतात. ।।१७।।

त्यासन्निध लोकालोक । जेथें सूर्याचें फिरे चाक । चंद्राद्रि द्रोणाद्रि मैनाक । माहां गिरी ।।१८।।

ह्या पर्वतांमध्येच लोकालोक नावाचा पौराणिक पर्वत असून तो पृथ्वीभोवती फिरतो! सूर्याच्या भ्रमणाची कक्षा तेथे असून त्यापलीकडे अंधारच अंधार आहे. चंद्राद्री, द्रोणाद्री व मैनाक हे प्रचंड पर्वतही तेथे आहेत. (ह्या सर्व पौराणिक कल्पना आहेत.) ।।१८।।

नाना देशीं पाषाणभेद । नाना जिनसी मृत्तिकाभेद । नाना विभूति छंद बंद । नाना खाणी ।।१९।।

वेगळ्या वेगळ्या प्रदेशात कडाप्पासारखे वेगळे दगड आहेत. लाल, काळी, पांढरी इ. जमिनी आहेत. ह्या पृथ्वीवर फार मोठ्या विभूती झाल्या व आहेत. अनेक छंद जोपासणारी माणसे आहेत. त्याचबरोबर जरायुजादी चार खाणींच्या बंदिस्तीत कित्येक जीव आहेत. (नाना खाणीबंद) ।।१९।।

बहुरत्न हे वसुंधरा । ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा । अफाट पडिलें सैरावैरा । जिकडे तिकडे ।।२०।।

पृथ्वीला रत्नगर्भा म्हणतात. तिच्या पोटात कित्येक रत्ने आहेत. तिच्यासारखी दुसरी वस्तू नाही. ह्या पृथ्वीवर अनेक प्रकारचे जिन्नस वाटेल तसे व वाटेल तिकडे पसरलेले आहेत. ।।२०।।

अवघी पृथ्वी फिरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे । दुजी तुळणा न साहे । धरणीविषीं ।।२१।।

पृथ्वीचा धांडोळा घेण्याचे सामर्थ्य कोणांत आहे? म्हणून पृथ्वीच्या बरोबरीचे दुसरे काही नाही. ।।२१।।

नाना वल्ली नाना पिकें । देसोदेसीं अनेकें । पाहों जातां सारिख्या सारिखें । येक हि नाहीं ।।२२।।

पृथ्वीवरील अनेक देशांत अनेक प्रकारच्या वेली व फळे, धान्ये इ. पिके येतात. त्यांत कितीतरी विविधता आहे. ।।२२।।

स्वर्ग मृत्य आणी पाताळें । अपूर्व रचिलीं तीन ताळें । पाताळलोकीं माहां व्याळें । वस्ती कीजे ।।२३।।

पृथ्वीवरच स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ अशा तीन लोकांची अपूर्व रचना आहे. त्यांपैकीं पाताळी शेष नाग राहतो. (हिमालयात स्वर्ग आहे व समुद्रकांठी घाटाखाली पाताळ आहे. मधे मृत्युलोक आहे. पाताळात राहणाऱ्या अहिरावण महिरावणाचे मंदिर कोकणातील ठाणे जिल्ह्यात आहे. पाताळगंगा नदी कोकणातून वाहते.) ॥२३॥

नाना वल्ली बीजांची खाणी । ते हे विशाळ धरणी । अभिनव कर्त्याची करणी । होऊन गेली ।।२४।।

असंख्य औषधी व वनस्पतींच्या बीजांची पृथ्वी ही जणू खाण आहे. ईश्वराच्या अनादि संकल्पाने अशी सर्व अद्भुत रचना होऊन गेली. ॥२४॥

गड कोठ नाना नगरें । पुरें पट्टणें मनोहरें । सकळां ठाईं जगदेश्वरें । वस्ती कीजे ।।२५।।

अनेक किल्ले, तटबंद्या, सुंदर गावे, शहरे व महानगरे इ. सर्वांत तो ईश्वर व्यापून राहतो. ॥२५॥

माहां बळी होऊन गेले । पृथ्वीवरी चौताळले । सामर्थ्यें निराळे राहिले । हें तों घडेना ।।२६।।

आजपर्यन्त जगात वालीसारख्या प्रचंड सामर्थ्यशाली पुरुषांनी अचाट कृत्ये करून धिंगाणा घातला असला तरी त्यांना पृथ्वीला सोडून राहता आले नाही. ॥२६॥

असंभाव्य हे जगती । जीव कितीयेक जाती । नाना अवतारपंगती । भूमंडळावरी ।।२७।।

अशा ह्या अफाट जगात कितीतरी सामान्य जीव जन्मून मरतात. ईश्वराचे पूर्ण, अर्ध, अंशादी अवतारही कितीतरी झाले व गेले. ॥२७॥

सध्यां रोकडें प्रमाण । कांहीं करावा नलगे अनुमान । नाना प्रकारीचें जीवन । पृथ्वीचेनि आधारें ।।२८।।

सर्व जीवांचे जीवन पृथ्वीच्या आधाराने चालते हे समजण्यासाठीं तर्काची गरज नाही. आजही ते सर्वांना प्रत्यक्ष दिसते. ॥२८॥

कित्तेक भूमी माझी म्हणती । सेवटीं आपणचि मरोन जाती । कित्तेक काळ होतां जगती । जैसी तैसी ।।२९।।

जमिनीवर मालकी हक्क सांगणारे शेवटी स्वत:च मरतात. पृथ्वी मात्र अनंतकाळपर्यन्त टिकून राहते. ॥२९॥

ऐसा पृथ्वीचा महिमा । दुसरी काये द्यावी उपमा । ब्रह्मादिकापासुनी आम्हां । आश्रयोचि आहे ।।३०।।

असे हे पृथ्वीचे माहात्म्य आहे. ब्रह्मदेवापासून आम्हा जीवसृष्टीपर्यन्त सर्वांनाच आश्रय देणाऱ्या ह्या पृथ्वीला उपमा कोणाची द्यावी? ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पृथ्वीस्तवननिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पृथ्वीस्तवन' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास चवथा : आपनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आतां सकळांचें जन्मस्थान । सकळ जीवांचे जीवन । जयास आपोनारायेण । ऐसें बोलिजे ।।१।।

पाण्याला जीवन असे नाव असून जीवसृष्टीची निर्मिती त्यातून होते. (पहा– १५-९-४) त्यानेच जीव जगतात. म्हणून त्यास आपोनारायण म्हणतात. ॥१॥

पृथ्वीस आधार आवर्णोदक । सप्तसिंधूचें सिंधोदक । नाना मेघीचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ।।२।।

सात समुद्रांच्या पाण्याचा वेढा पृथ्वीला आधार आहे. ढगात भरून राहिलेले पाणी पृथ्वीवर वाहते. ॥२॥

नाना नद्या नाना देसीं । वाहात मिळाल्या सागरासी । लाहानथोर पुण्यरासी । अगाध महिमे ।।३।।

अनेक प्रदेशांतून वाहत येणाऱ्या कित्येक नद्या समुद्राला मिळतात. गंगा-गोदावरीसारख्या नद्या पुण्यवन्त असून त्यांचे कमी-अधिक माहात्म्य सांगितले जाते. त्यांच्या काठी तीर्थक्षेत्रे वसतात. ॥३॥

नद्या पर्वतींहून कोंसळल्या । नाना सांकडीमधें रिचवल्या । धबाबां खळाळां चालिल्या । असंभाव्य ।।४।।

उंच पर्वतावरून नद्या सपाटीवर कोसळून वाहू लागतात. त्यांचे पाणी काही ठिकाणी धरणे, कपारी इत्यादिकांत अडकून पडते. काही नद्या गर्जना करीत प्रचंड पाण्यासह वेगाने वाहतात. ॥४॥

कूप बावी सरोवरें । उदंड तळीं थोरथोरें । निर्मळें उचंबळती नीरें । नाना देसीं ।।५।।

अनेक देशांत विहिरी, बारव, सरोवर, तळे इत्यादिकांत स्वच्छ पाणी उचंबळते. ॥५॥

गायेमुखें पाट जाती । नाना कालवे वाहाती । नाना झऱ्या झिरपती । झरती नीरें ।।६।।

डोंगरातून येणारे पाणी गोमुखातून वाहते. काही पाणी कालव्यातून तर काही निर्झर व पाझरातून वाहते. ॥६॥

डुरें विहीरे पाझर । पर्वत फुटोन वाहे नीर । ऐसे उदकाचे प्रकार । भूमंडळीं ।।७।।

ह्या पृथ्वीवरील पाणी बावडी, कूप व डोंगरातील पाझरांचे रूपाने वाहते. त्याचे नाना प्रकार आहेत. ॥७॥

जितुके गिरी तितुक्या धारा । कोंसळती भयंकरा । पाभळ वाहाळा अपारा । उकळ्या सांडिती ।।८।।

प्रत्येक पर्वतावरून लहान-मोठ्या असंख्य धारा पडताना त्या रौद्र स्वरूपाच्या दिसतात. त्यांचे ओहोळ, झरे वहातात. काही ठिकाणीं उकळत्या पाण्याचे झरे असतात. ॥८॥

भूमंडळीचें जळ आघवें । किती म्हणोनी सांगावें । नाना कारंजीं आणावें । बांधोनी पाणी ।।९।।

पृथ्वीवरील पाण्याचे असे वर्णन किती करावे. ते पाणी नळीतून कारंजापर्यन्त वाहून नेता येते. ॥९॥

डोहो डवंकें खबाडीं टाकीं । नाना गिरिकंदरीं अनेकीं । नाना जळें नाना लोकीं । वेगळालीं ।।१०।।

डोह, डबके, दगडाच्या खाणी, टाक्या इ. पाण्याचे लहानमोठे साठे डोंगरदऱ्यांत असतात. जड, हलके, मचूळ इ. प्रकारचे पाणी निरनिराळ्या प्रदेशात (लोक) असते. ॥१०॥

तीर्थें येकाहून येक । माहां पवित्र पुण्यदायक । अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोनि गेले ।।११।।

काशी, मानसरोवर इ. एकाहून एक श्रेष्ठ, अतिपवित्र व पुण्यदायक तीर्थक्षेत्रांचे माहात्म्य शास्त्रकारांनी सांगितले आहे. ॥११॥

नाना तीर्थांचीं पुण्योदकें । नाना स्थळोस्थळीं सीतळोदकें । तैसींच नाना उष्णोदकें । ठाईं ठाईं ।।१२।।

तीर्थक्षेत्रातील पवित्र पाणी, उत्तरकाशीचे गार पाणी, बदरीनाथातील कुंडाचे उष्ण पाणी इ. प्रकारचे पाणी जागोजागी आहे. ॥१२॥

नाना वल्लीमधें जीवन । नाना फळीं फुलीं जीवन । नाना कंदीं मुळीं जीवन । गुणकारकें ।।१३।।

अनेक वेली, फळे, फुले, कंदमुळे इत्यादिकांत असलेल्या पाण्याला (रस) औषधी गुण असतात. ॥१३॥

क्षारोदके सिंधोदकें । विषोदकें पीयूषोदकें । नाना स्थळांतरीं उदकें । नाना गुणाचीं ।।१४।।

खारटणातील व समुद्रातील पाणी, विषारी पाणी, गोड पाणी इ. प्रकारे अनेक जागी अनेक प्रकारचे पाणी आहे. ॥१४॥

नाना युक्षदंडाचे रस । नाना फळांचे नाना रस । नाना प्रकारीचे गोरस । मद पारा गुळत्र ।।१५।।

ऊस, फळे, दूध, मध, पारा, राब, काकवी व गुळवणी इत्यादिकांत अनेक प्रकारचे पाणी रस रूपाने असते. ॥१५॥

नाना मुक्तफळांचें पाणी । नाना रत्नीं तळपे पाणी । नाना शास्त्रामधें पाणी । नाना गुणाचें ।।१६।।

मोत्याच्या व रत्नांच्या तेजाला पाणी म्हणतात. तलवारीला धार दिल्यावर तिच्या तळपण्याला पाणी म्हणतात. असे पाण्याचे विविध प्रकार आहेत. ॥१६॥

शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । नाना उदकाचे नाना भेद । विवरोन पाहातां विशद । होत जातें ।।१७।।

वीर्य, रक्त, लाळ, मूत्र व घाम ह्यांतही पाणीच असते. त्याचे वेगळे स्वरूप समजावून घेतले म्हणजे समजते. ॥१७॥

उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंचि भूमंडळ । चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ।।१८।।

सर्व शरीरे उदकप्रधान असतात. पृथ्वीवर पाण्याचे प्रमाण फार मोठे आहे. सूर्यचंद्रादिकांच्या निर्मितीत पाण्याचा वाटा आहे. ॥१८॥

क्षारसिंधु क्षीरसिंधु । सुरासिंधु आज्यसिंधु । दधिसिंधु युक्षरससिंधु । शुद्ध सिंधु उदकाचा ।।१९।।

मीठ, दूध, मद्य, तूप, दही, उसाचा रस व शुद्धपाणी ह्या सर्वांच्या समुद्रांचे पुराणांत वर्णन आहे. ॥१९॥

ऐसें उदक विस्तारलें । मुळापासून सेवटा आलें । मधेंहि ठाई ठाई उमटलें । ठाई ठाई गुप्त ।।२०।।

असा हा सुरुवातीपासून शेवटपर्यन्त पाण्याचा विस्तार आहे. मधेच पाणी कोठेतरी दिसते व मधेच ते गुप्तही होते. ॥२०॥

जे जे बीजीं मिश्रित जालें । तो तो स्वाद घेऊन उठिलें । उसामधें गोडीस आलें । परम सुंदर ।।२१।।

ज्या बीजाशी पाण्याचा संयोग होतो त्या बीजाचा गंध घेऊन ते त्या वनस्पतीत पसरते. उदा. उसात ते पाणी रम्य गोडीला येते. ॥२१॥

उदकाचें बांधा हें शरीर । उदकचि पाहिजे तदनंतर । उदकचि उत्पत्तिविस्तार । किती म्हणोनी सांगावा ।।२२।।

मानवी शरीराच्या घटनेत पाण्याचा वाटा मोठा आहे. ते शरीर जगण्यासाठीही पाण्याची अत्यंत जरूर आहे. अशा ह्या उदकापासून किती जीव जन्मतात हे कोणी सांगावे! ॥२२॥

उदक तारक उदक मारक । उदक नाना सौख्यदायक । पाहातां उदकाचा विवेक । अलोलीक आहे ।।२३।।

जगण्यासाठी पाणी हवे व पाण्यात बुडून मरणही येते! तहान, उष्णता इ. दुःखे दूर करून पाणी जीवाला सुखी करते. एकूण पाण्याची महती अलौकिक आहे. ।।२३।।

भूमंडळीं धांवे नीर । नाना ध्वनी त्या सुंदर । धबाबां धबाबां थोर । रिचवती धारा ।।२४।।

पावसाळ्यात जेव्हा पाण्याचे लोट पृथ्वीवर धावतात तेव्हा त्यांचे येणारे धबा धबा असे नाद मन रिझवतात. ।।२४।।

ठाईं ठाईं डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती । चबाबिती थबाबिती । कालवे पाट ।।२५।।

जागोजागी नदीतील डोह तुडुंब भरतात. मोठी तळी भरली की काठावर आदळणारे पाणी डबक् डबक् असा आवाज करते. मोठे कालवे व शेतातील पाट चबक् थबक् असे आवाज करीत वाहतात. ।।२५।।

येकी पालथ्या गंगा वाहाती । उदकें सन्निधचि असती । खळाळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटीं ।।२६।।

पाण्याचे काही प्रवाह जमिनीखालून वाहतात. ते पाणी जमिनीचे खाली जवळच असते. अशा झऱ्यांचा खळाळ जाणकारांना कळतो. ।।२६।।

भूमीगर्भी डोहो भरले । कोण्ही देखिले ना ऐकिले । ठाईं ठाईं झोवीरे जाले । विदुल्यतांचे ।।२७।।

कोणालाच माहीत नसलेले व कोणी न ऐकलेले असे पाण्याचे मोठे साठे भूमीखाली असतात. वीज पडून होणाऱ्या खड्ड्यात पाणी साठते. ।।२७।।

पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे । पृथ्वीवरी प्रगटलें । उदंड पाणी ।।२८।।

भूगर्भ, भूमीखाली व भूमीवर असे सर्व स्तरावर पाणी भरपूर प्रमाणात वाहते. ।।२८।।

स्वर्गमृत्यपाताळीं । येक नदी तीन ताळीं । मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ।।२९।।

गंगानदी स्वर्गात उगम पावून पृथ्वीवर वाहून पाताळलोकात पोहोचते. ढगांचे पाणी आकाशात वृष्टी करते. ।।२९।।

पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ दहन । दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ।।३०।।

पृथ्वी पाण्यापासून, पाणी अग्नीपासून, अग्नी वायूपासून निर्माण होतो. ते एकाहून एक सूक्ष्म व आधी निर्माण होतात. ।।३०।।

त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार । त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ।।३१।।

त्या वायूहून ईश्वर हे सर्वश्रेष्ठ भूत होय. त्या ईश्वराहून परमश्रेष्ठ परब्रह्म आहे. ।।३१।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आपनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आपनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास पाचवा : अग्निनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा श्वशुरु । विश्वव्यापक विश्वंभरु । पिता जानकीचा ।। १ ।।

सीताहरणापूर्वी खऱ्या सीतेला अग्नीच्या स्वाधीन करून भासमय सीता रावणासमोर गेल्याची कथा आहे. म्हणून ती अग्नीची कन्या व अग्नी श्रीरामाचे श्वशुर झाले. असा विश्वव्यापक, विश्वपोषक वैश्वानर धन्य आहे. (विश्वातील माणसांना सारखाच उपयुक्त.) ॥१॥

ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता । तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ।। २ ।।

यज्ञात दिलेल्या आहुतींचा स्वीकार भगवंत अग्नीच्या मुखातून करतो. ऋषींच्या यज्ञाचे फळ अग्नीच्या माध्यमातून मिळते. अंधार, थंडी व रोग ह्यांचे अग्नी निवारण करतो. विश्वाला उष्णता देऊन त्याचे पोषण करतो. ('पूषन'-ईश उप.) ॥२॥

नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रास अभेद । अभेद आणी परम शुध । ब्रह्मादिकासी ।। ३ ।।

लाल, निळी, इ. प्रकारे अग्नीची ज्योत वेगळी वेगळी असते. लाकडाचा अग्नी, तेलवातीचा अग्नी इ. अग्नीचे प्रकार आहेत. ब्रह्मदेवापासून सामान्य जीवापर्यंत सर्वांना अग्नीची सारखीच आवश्यकता असून तो त्यांच्यासाठी त्यांचा परिसर शुद्ध करतो. ॥३॥

अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरिता लोक धाले । अग्नीकरितां सकळ ज्याले । लाहानथोर ।।४।।

सृष्टिचक्रात अग्नी महत्त्वाचा असून अग्नीने शिजविलेले अन्न खाऊन माणसे तृप्त होतात. लहान-मोठे जीव अग्नीमुळे जिवंत राहतात. ॥४॥

अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहाव्या जाले स्थळ । दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ।।५।।

जलमय पृथ्वी अग्नीमुळे कठीण होऊन तीवर प्राण्यांना राहता आले. लहानमोठ्या दिव्यांच्या व मशालींच्या प्रकाशात माणसाचे जीवन सुसह्य झाले. ॥५॥

पोटामध्यें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जनी । अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ।।६।।

जठराग्नी प्रदीप्त झाला की प्राण्याला भूक लागते. अग्नीने शिजविलेल्या गरम अन्नामुळे भोजन रुचकर लागते. ॥६॥

अग्नी सर्वांगी व्यापक । उष्णें राहें कोणी येक । उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ।।७।।

अग्नी सर्व शरीरात व्यापून राहिल्याने सर्वांची शरीरे उष्ण राहतात. अग्नीशिवाय जीवसृष्टी जगत नाही. ॥७॥

आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो । ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणीमात्रासी ।।८।।

जठराग्नी मंद होत गेल्यानंतर माणसाला मरण येते, हा सर्वांनाच येणारा अनुभव आहे. ॥८॥

असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ । अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ।।९।।

अग्नीमुळें रणोत्साह येऊन शत्रूवर सहज मात करता येते किंवा अग्नीमुळे आरोग्याचे वैरी असलेल्या रोगांवर मात करता येते. अग्नी आहे तोपर्यंत जीव जगतो. ॥९॥

नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले । माहांरोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रें ।।१०।।

लोखंडाचा रस, साखरेचा पाक इ. अग्नीमुळेच होतात. जठराग्नी प्रदीप्त असेल तर क्षय रोगासारखा मोठा रोगही लवकर बरा होण्यास मदत होते. ॥१०॥

सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रकाश । रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहें करिती ।।११।।

सूर्यासारखा अग्नीचा गोळा दुसरा नाही. पण रात्री तो नसताना लोक उष्णतेसाठी अग्नीचीच मदत घेतात. ॥११॥

अंत्यजगृहींचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाहीं बोलिला । सकळां गृहीं पवित्र जाला । वैश्वानरु ।।१२।।

शूद्राघरचाही अग्नी पवित्र असल्याने तो कोणीही आणावा. कारण कोणाच्याही घरातील अग्नी पवित्रच असतो. ॥१२॥

अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग । अग्नी त्रुप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ।।१३।।

दैनंदिन अग्निहोत्र व सर्व यज्ञ अग्निमुळेच यथासांग होतात. अग्नीत यथाविधी हवन केल्यावर यज्ञभोक्ता प्रसन्न होतो. ॥१३॥

देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व । सकळ जनासी उपाव । अग्नी आहे ।।१४।।

देव, दानव व मानव या सर्वांचे जीवन अग्नीवर अवलंबून आहे. सर्वांच्या जीवनाचा तो आधार आहे. ॥१४॥

लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार । भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें शोभती ।।१५।।

मातब्बर श्रीमंतांकडील विवाह सोहोळ्यात सुरनळे, चंद्रज्योती इ. दारूकामात अग्नीची मनोहर अभिव्यक्ती दिसते. मोठमोठ्या यात्रांतून असेच दारूकाम होते. त्यांची शोभा वाढते. ॥१५॥

नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधें सेविती । तेणें लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ।।१६।।

माणसांना होणाऱ्या कित्येक आजारांसाठी उष्णवीर्य असणारी औषधे वापरल्यावर त्यातील अग्नीमुळे ते आजार बरे होतात. ॥१६॥

ब्राह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु । येतद्विषईं अनुमानु । कांहींच नाहीं ।।१७।।

अर्घ्य देण्यासाठी सूर्य व हवनासाठी अग्नी हे दोन्ही ब्रह्मकर्म करणाऱ्या ब्राह्मणांना तनुमनाने प्रिय असतात, हे स्पष्टच दिसते. तर्क नको. ॥१७॥

लोकामध्ये जठरानळु । सागरी आहे वडवानळु । भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्रीं विदुल्यता ।।१८।।

प्राण्यांत जठराग्नी, समुद्रात वडवानल, पृथ्वीभोवतीच्या आवरणात आवरणानल व शंकरांच्या नेत्रांत विद्युतरूप अग्नी असतो. (वडवानल-समुद्रात चकाकणारा फॉस्फरस) ॥१८॥

कुपीपासून अग्नी होतो । उंचदर्पणी अग्नी निघतो । काष्ठमंथनी प्रगटतो । चकमकेनें ।।१९।।

बाटलीचा (कुपी) तळ भिंगाप्रमाणे वापरल्यास अग्नी प्रकट होतो. सूर्यासमोर उंचीवर आरसा धरल्यास त्यातून उष्णकिरण बाहेर पडतात. लाकडावर लाकूड व लोखंडावर गारगोटी घासल्यास ठिणगी पडते. ॥१९॥

अग्नी सकळां ठाईं आहे । कठीण घिसणीं प्रगट होये । आग्यासर्पें दग्ध होये । गिरीकंदरें ।।२०।।

प्रत्येक पदार्थात सुप्त असणारा अग्नी जोरात झालेल्या घर्षणाने प्रगट होतो. आग ओकणाऱ्या सर्पामुळे जंगले भस्मसात होतात. ॥२०॥

अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरितां नाना अपाय । विवेकेंविण सकळ होये । निरार्थक ।।२१।।

अग्नीमुळें अन्नही शिजते (उपाय) व घराला आगही लागते (अपाय). हा विचार समजावून घेऊन अग्नीचा उपयोग

करून घ्यावा. ॥२१॥

भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार । अग्नीमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ।।२२।।

पृथ्वीवरील लहानमोठ्या जीवसृष्टीला अग्नीचा आधार आहे. अग्नीत घातलेल्या हविर्द्रव्याने यज्ञदेवता संतुष्ट होते. ॥२२॥

ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ।।२३।।

असा हा अग्नीपुरुषाचा अगाध महिमा सांगावा तेवढा थोडा आहे. कितीही सांगता येईल. ॥२३॥

जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी । सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये म्हणोनि सांगावी ।।२४।।

माणूस जिवंत असताना अग्नी त्याला हरप्रकारे सुखी करतो व मेल्यावर जाळून भस्मही करतो. अशा सर्वभक्षक अग्नीचे माहात्म्य किती म्हणून सांगावे? ॥२४॥

सकळ सृष्टीचा संव्हार । प्रळय करी वैश्वानर । वैश्वानरे पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ।।२५।।

अग्निप्रळय झाल्यानंतर सृष्टीचा संहार होऊन तिचा मागमूसही राहत नाही. ॥२५॥

नाना होम उदंड करिती । घरोघरीं वैशदेव चालती । नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ।।२६।।

घरोघर चालणारे होम व वैश्वदेव अग्नीसाठी असतात. कित्येक तीर्थक्षेत्रातील देवापाशी नंदादीप तेवतात. ॥२६॥

दीपाराधनें निलांजनें । देव वोवाळिजे जनें । खरें खोटें निवडणें । दिव्य होतां ।।२७।।

कापूर, नीरांजने इ. ओवाळून भक्त देवाची आराधना करतात. तापलेल्या लोखंडाला स्पर्श करून आरोपीच्या अपराधाची शहानिशा करतात. (पहा छांदो. उप. तत्त्वमसि प्रकरण किंवा सीतेचे अग्निदिव्य) ॥२७॥

अष्टधा प्रकुर्ती लोक तिन्ही । सकळ व्यापून राहिला वन्ही । अगाध महिमा वदनीं । किती म्हणोनी बोलावा ।।२८।।

अष्टधा प्रकृतीची जीवसृष्टी व अचेतन पांचभौतिक सृष्टी या सर्वांना अग्नी व्यापून राहतो. त्याचे अगाध माहात्म्य किती सांगावे? ॥२८॥

च्यारी श्रृंगे त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात । ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण ।।२९।।

अग्निदेवाला चार शिंगे, तीन पाय, दोन डोकी व सात हात आहेत असे शास्त्र अनुभवपूर्वक सांगते. (काली, कराली इ. प्रकारे अग्नीच्या सात जिभांचेही वर्णन मुंडक उपनिषदात आहे. हे सर्व वर्णन रूपकात्मक आहे. गार्हपत्यादी चार अग्नी ही चार शिंगे, स्वर्गादी तीन पाय इ.) ॥२९॥

ऐसा वन्ही उष्णमूर्ती । तो मी बोलिलों येथामती । न्यून्यपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केलें पाहिजे ।।३०।।

उष्णता हे स्वरूप असलेल्या अग्नीचे मी माझ्या बुद्धीनुसार वर्णन केले. काही कमीजास्त झाले असल्यास श्रोत्यांनी क्षमा करावी. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अग्निनिरूपणनाम' समास पाचवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अग्निनिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास सहावा : वायोस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

धन्य धन्य हा वायदेव । याचा विचित्र स्वभाव । वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ।। १ ।।

वायुदेव खरोखर धन्य आहे. गतिमानता हे त्याचे वैशिष्ट्य असून प्राणरूप वायुमुळे प्राणी जिवंत राहतात. ॥१॥

वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास । वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ।। २ ।।

श्वासोच्छवासातून वायूची फुफ्फुसात ये-जा होते. विद्याभ्यासासाठी वायूच्या साहाय्याने जळणाऱ्या दिव्याची मदत होते. शरीराच्या सर्व हालचाली प्राणरूप वायूने होतात. ॥२॥

चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन । प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ।। ३ ।।

हालणे, गती, पसरणे, आवरून धरणे व आकुंचन या शरीरातील क्रिया वायूने होतात. प्राण, अपान, व्यान, समान व उदान असे मुख्य पंचप्राण आहेत. ॥३॥

नाग कूर्म कर्कश वायो । देवदत्त धनंजयो । ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ।।४।।

नाग, कूर्म, उत्कल, देवदत्त व धनंजय हे पाच उपप्राण आहेत. त्यांची कार्ये (स्वभाव) वेगळी आहेत. ॥४॥

वायो ब्रह्मांडीं प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला । तेथुनी पिंडीं प्रगटला । नाना गुणें ।।५।।

प्रथम वायू आकाशात अकस्मात निर्माण झाला व त्याने ब्रह्मांडातील देवतांच्या हालचाली सुरू झाल्या. हा सूत्रवायू पुढे अध्यात्मवायूच्या रूपाने प्राण्यांच्या देहात शिरला व अनेक कार्ये करू लागला. ॥५॥

स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव । मृत्यलोकीचे मानव । विख्यात राजे ।।६।।

नरदेहीं नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदें । वनचरें जळचरें आनंदें । क्रीडा करिती ।।७।।

त्या समस्तांमध्यें वायु खेळें । खेचरकुळ अवघें चळे । उठती वन्हीचे उबाळे । वायोकरितां ।।८।।

स्वर्गातील सर्व देव, पराक्रमी दानव, पृथ्वीवरील प्रसिद्ध राजे व सामान्य माणसे, माणसांचे अनेक प्रकार, नाना श्वापदे, वनातील प्राणी, जळचर ही सर्व वायूंच्या आधाराने, सुखाने जीवन जगतात. या सर्वांत वायू खेळतो. पक्षी हवेत उडतात व वणवा भडकतो तो वायूच्या सामर्थ्यानेच! ॥६-८॥

वायो मेघाचें भरण भरी । सवेंच पिटून परतें सारी । वायो ऐसा कारबारी । दुसरा नाहीं ।।९।।

वायू आकाशात बाष्प एकत्र करून ढग तयार करतो व लगेच ते मोडूनही टाकतो. म्हणून वायूप्रमाणे या जगाला दुसरा कारभारी नाही. ॥९॥

परी ते आत्मयाची सत्ता । वर्ते शरीरी तत्त्वता । परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाहीं ।।१०।।

खरे तर वायूचा कारभार आत्म्याच्या नियमनाखाली चालतो व तो शरीरात व्यापून असतो. तरी आत्मा व आकाशानंतर वायूसारखे व्यापक तत्त्व नाही. ॥१०॥

गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा । गर्जगर्जो तडक विजा । वायोबळें ।।११।।

लोकोपकारासाठी डोंगराहून मोठे ढग आकाशात गोळा होऊन भयंकर विजा चमकून मेघगर्जना होते. हे सर्व

वायूच्या सामर्थ्याने होते.॥११॥

चंद्र सूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळे मेघमाळा । ये ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ।।१२।।

या ब्रह्मांडामध्ये चंद्र, सूर्य, नक्षत्रे, ग्रह इ. ज्योती वायूमुळे गतिमान होतात. ढगांचे थवे वायूनेच गोळा होतात. ॥१२॥

येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयेना । तैसें हे बेंचाड नाना । केवी कळे ।।१३।।

वायूच्या सामर्थ्याने घडून आलेले महाभूतांचे पंचीकरण आता सुटे करता येत नाही. म्हणून या पंचीकरणाचा गुंता लक्षात येणे अतिकठीण आहे. ॥१३॥

वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडती गारा । तैसे जीव हे नीरा- । सरिसे पडती ।।१४।।

भयंकर वादळ होऊन पावसाबरोबर जशा गारा पडतात त्याप्रमाणे पावसाच्या थेंबातून नाना जीव या सृष्टीत पडतात. (पितृलोकातून अनुशयी जीव आपांबरोबर पृथ्वीवर जन्म घेतात असे शास्त्र सांगते.) ॥१४॥

वायुरूपें कमळकळा । तोचि आधार जळा । तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ।।१५।।

ब्रह्मदेव राहतो त्या वायुरूप कमळाचा पाण्याला आधार आहे. त्या पाण्याचे आधारे शेष पृथ्वीला तोलून धरतो. ॥१५॥

शेषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर । तरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ।।१६।।

शेष वायूभक्षण करतो. त्याने त्याचे शरीर फुगून पृथ्वीचे ओझे सहन करण्याची त्याला शक्ती येते. ॥१६॥

माहांकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें । येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनी ।।१७।।

श्री विष्णूच्या कूर्मावताराचे प्रचंड शरीर वायूमुळे तयार होऊन त्याने पृथ्वीला पाठीवर घेता आले. ॥१७॥

वाराहें आपुलें दंतीं । पृथ्वी धरिली होती । तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ।।१८।।

वराह अवतारात वायूच्या सामर्थ्याने एका दातावर त्याला पृथ्वीला उचलून धरता आले. ॥१८॥

ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर । वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ।।१९।।

ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश्वरानंतर चौथा जगदीश म्हणजेच वायू हे जाणकार जाणतात. ॥१९॥

तेतिस कोटी सुरवर । अठ्यासी सहश्र ऋषेश्वर । सिध योगी भारेंभार । वायोकरितां ।।२०।।
नव कोटी कात्यायणी । छेपन कोटी च्यामुंडिणी । औट कोटी भूतखाणी । वायोरूपें ।।२१।।
भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती । नाना जीव नेणो किती । भूमंडळीं ।।२२।।
पिंडी ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास गेला । सकळां ठाईं पुरवला । समर्थ वायु ।।२३।।

तेहेतीस कोटी देव, अठ्यांएंशी हजार थोर ऋषी, अगणित सिद्धयोगी वायूच्याच सामर्थ्याने उत्पन्न झाले. नऊ कोटी कात्यायनी, छपन्न कोटी चामुंडिणी, साडेतीन कोटी पिशाच्चांचे प्रकार वायुरूप असतात. भुते, दैवते, शक्ती यांची वायुरूपे आहेत. असे या पृथ्वीवर अगणित जीव आहेत. पिंड, ब्रह्मांड व त्याचे आवरण या सर्वांना वायू व्यापून आहे. असे त्याचे सामर्थ्य आहे. ॥२०-२३॥

ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन । रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें ।।२४।।

अशा या सामर्थ्यसंपन्न वायूचा हनुमंत हा पुत्र असून तो तन व मनाने श्रीरामाच्या स्मरणांत तल्लीन असतो. ॥२४॥

हनुमंत वायोचा प्रसीध । पित्यापुत्रांस नाहीं भेद । म्हणोनि दोघेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ।।२५।।

हनुमंत हा वायूचा प्रसिद्ध पुत्र असून (वायुसुत) ते दोघे पराक्रमाचे बाबतीत अगदी सारखे आहेत. ॥२५॥

हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ । प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ।। २६ ।।

हनुमंताला 'प्राणनाथ' असे म्हणतात व ते अगदी यथार्थ आहे. प्राणावाचून सर्वच व्यर्थ होते. ॥२६॥

मागें मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता । सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ।। २७ ।।

बाल हनुमन्ताने सूर्य गिळण्याचा पराक्रम केला तेव्हा इंद्राने त्याच्या हनुवटीवर वज्र मारल्याने तो बेशुद्ध झाला. त्याचा क्रोध येऊन वायूने स्वत:ला रोधून ठेविल्याने सर्व देवांचे प्राण कासावीस झाले. ॥२७॥

देव सकळ मिळोन । केलें वायूचें स्तवन । वायो प्रसन्न होऊन । मोकळें केलें ।। २८ ।।

मग सर्व देवांनी वायूदेवाची प्रार्थना केल्यावर तो प्रसन्न होऊन त्याने स्वत:ला पुन्हा सक्रिय केले. ॥२८॥

म्हणोनि प्रतापी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार । याचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहातचि राहिले ।। २९ ।।

अशा पराक्रमी पित्याचा पुत्र असल्याने हनुमानही महाप्रतापी झाला. श्री. शंकरांचा अवतार असलेल्या हनुमानाचे अचाट पराक्रम पाहून देवही आश्चर्याने थक्क झाले. ॥२९॥

देव कारागृहीं होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें । संव्हार करूनी लंकेभोंवतें । विटंबून पाडिलें ।। ३० ।।

रावणाने देवांना तुरुंगात टाकल्याचे पाहून हनुमन्ताने लंकेचा संहार करून राक्षसांची धूळधाण केली व त्यांची प्रेते लंकेभोवती अस्ताव्यस्त टाकली. ॥३०॥

उसिणें घेतलें देवांचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें । मोठें कौतुक पुछयकेताचें । आश्चीर्य वाटे ।। ३१ ।।

देवांच्या अपमानाचे उट्टे काढले, राक्षसांचा समूळ नायनाट केला. या पराक्रमी शेपूटधारी वानराच्या पराक्रमाचे खरोखर नवल वाटते. ॥३१॥

रावण होता सिंह्यासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी । लंकेमधें निरोध करी । उदक कैचें ।। ३२ ।।

सिंहासनावर बसलेल्या रावणाला बदडून काढले. लंकेत वायूचा निरोध करून पाणी आटवले. ॥३२॥

देवास आधार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला । मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ।। ३३ ।।

त्याचा पराक्रम पाहून देवांना मोठा आधार मिळाला. त्यांनी मनोमनी श्रीरामाच्या करुणेची स्तुती केली. ॥३३॥

दैत्य आवघे संव्हारिले । देव तत्काळ सोडिले । प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ।। ३४ ।।

सर्व राक्षसांचा संहार करून देवांची सुटका केली व त्रैलोक्यातील प्राण्यांना सुखी केले. ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'वायोस्तवननिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'वायोस्तवन' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक सोळावा : सप्ततिन्वयाचा

समास सातवा : महद्भूतनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न । अग्नीचें मूळ पवन । मागां निरोपिलें ।। १ ।।

पृथ्वी पाण्यापासून, पाणी अग्नीपासून व अग्नी वायूपासून निर्माण झाला हे आधी सांगितले आहेच. ॥१॥

आतां ऐका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ । अत्यंतचि चंचळ । सकळांमधें ।। २ ।।

आता वायू कोणापासून झाला ते ऐका. अंतरात्म्यापासून वायू झाला. हा अंतरात्मा जणू सर्वाहून अत्यंत चपळ किंवा चंचळ आहे. ॥२॥

तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना । ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतीसी ।। ३ ।।

अष्टधा प्रकृतीमधील त्याचा प्रवेश व निकास दोन्ही कळत नाहीत. तरी तो निष्क्रीय (स्थिर) आहे, असेही म्हणता येत नाही. वेद व उपनिषदांना त्याचा अंदाजच करावा लागतो. (अंतरात्मा म्हणजे ईश्वराचा अपरोक्ष अनुभव येत नाही. शास्त्र व तर्काने तो स्वीकारावा लागतो.) ॥३॥

मुळीं मुळींचे स्फुर्ण । तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण । जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जाले ।।४।।

ब्रह्मस्वरूपाला झालेले मूळचे पहिले स्फुरण तोच अंतरात्मा. त्यानंतर अन्तरात्मारूप जगदीश्वरापासून त्रिगुण उत्पन्न झाले. (तो सक्रिय झाला.) ॥४॥

त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । त्या भूतांचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ।।५।।

नंतर त्या त्रिगुणांपासून सूक्ष्म व स्थूल पंचभूते निर्माण झाली. त्यांचे स्वरूप विचाराने जाणावे. ॥५॥

त्यामधें मुख्य आकाश । चौ भूतामधें विशेष । याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं ।। ६ ।।

पंचभूतांत अतिसूक्ष्मत्व हा विशेष असलेले आकाश मुख्य आहे. त्यांतील चैतन्याच्या प्रकाशाने (ईश्वर) सर्व जग प्रकाशित होते. ॥६॥

येक विष्णु महद्भूत । ऐसा भूतांचा संकेत । परंतु याची प्रचीत । पाहिली पाहिजे ।।७।।

श्री विष्णू हे आकाशरूप अंतरात्म्याचे प्रगट रूप आहे असा पंचभूतांच्या विचाराचा संकेत आहे. या विष्णुरूप अंतरात्म्याचा प्रभाव प्रत्यक्ष पाहिला पाहिजे. (तो पुढील ओव्यांत सांगितला आहे.) ॥७॥

विस्तारें बोलिलीं भूतें । त्या भूतामधें व्यापक तें । विवरोन पाहातां येतें । प्रत्ययासी ।।८।।

भूतांसंबंधी सविस्तर केलेल्या विचारात आकाश हे सर्वांत व्यापक असल्याचे सूक्ष्म विचाराने कळते. ॥८॥

आत्मयाच्या चपळपणापुढें । वायो तें किती बापुडें । आत्म्याचें चपळपण रोकडें । समजोन पाहावें ।। ९ ।।

अंतरात्म्याच्या क्रियाशीलतेपुढें वायू बिचारा अगदी फिका पडतो. त्या क्रियेचा अद्भुत प्रभाव प्रत्यक्षच समजावून घेऊ. (दुसऱ्या ओवीत वायू अंतरात्म्यापासून झाला असे म्हटले आहे. श्रुतीमध्ये वायू आकाशापासून होतो असे सांगितले आहे. त्यामुळे आकाश, अंतरात्मा व विष्णू हे तीन एकच ठरतात. जीवात्मा, अंतरात्मा, आत्मा, ईश्वर, परमेश्वर, आत्माराम इ. शब्द प्रत्येक ठिकाणी काटेकोरपणे वापरलेले नाहीत. त्यामुळे वाचक गोंधळण्याची शक्यता आहे –प्रस्तावना पाहावी. ॥९॥

आत्म्यावेगळें काम चालेना । आत्मा दिसेना ना आडळेना । गुप्तरूपें विचार नाना । पाहोन सोडी ।।१०।।

आत्म्याच्या सत्तेशिवाय पिंड ब्रह्मांडात एकही क्रिया घडत नाही. पण तो आत्मा ज्ञानेंद्रियांच्या आवाक्यात येत नाही व बुद्धीला कळत नाही. जीवात्मा स्वतः गुप्त राहून विचार करतो व सोडूनही देतो. (कर्तृत्व जीवाचे असते. आत्मा निष्क्रिय आहे.) ॥१०॥

पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें । नाना शरीरीं विळासलें । विवेकी जनासी भासलें । जगदांतरीं ।।११।।

आत्मा पिंड व ब्रह्मांडात व्यापून राहतो. सर्व शरीरांच्या सर्व हालचाली त्याच्या सत्तेवर चालतात. जीवन्मुक्तांना तो जगभर व्यापून असल्याचे जाणवते. ॥११॥

आत्म्याविण देहे चालती । हें तों न घडे कल्पांतीं । अष्टधा प्रकुर्तीच्या वेक्ती । रूपासी आल्या ।।१२।।

आत्म्याशिवाय देहाचे व्यापार चालणे कधीच शक्य नाही. आत्म्यामुळेच आकाशादी क्रमाने व गुणक्षोभिणीच्या माध्यमातून अष्टधा प्रकृतीची शरीरे तयार झाली. ॥१२॥

मुळापासून सेवटवरी । सकळ कांहीं आत्माच करी । आत्म्यापैलीकडे निर्विकारी । परब्रह्म ते ।।१३।।

जीवजडसृष्टीच्या उत्पत्तीपासून लयापर्यंत सर्व काही ईश्वरी योजनेनुसार होते. ईश्वराहून पलीकडे (सूक्ष्म, अधिष्ठान) परब्रह्म आहे. ॥१३॥

आत्मा शरीरीं वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो । नाना सुखदुःखें भोगितो । देह्यात्मयोगें ।।१४।।

आत्मा शरीरात व्यापून राहून सर्व इंद्रियांच्या व्यापारांचे अधिष्ठान बनतो. त्यांचेपासून अलिप्त राहतो. पण तोच आत्मा बुद्धीशी जणू तादात्म्य पावून जीवदशेला येऊन भोक्ता बनून सुख- दुःखांचे भोग भोगतो. (आत्मा साक्षी. ईश्वर नियामक, जीव भोक्ता.) ॥१४॥

सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड । त्यामधें सप्तकंचुक पिंड । त्या पिंडामधें आत्मा जाड । विवेकें वोळखा ।।१५।।

ब्रह्मांडात पंचभूते व हिरण्यगर्भ आणि महत् व पिंडात पंचभूते व प्राण आणि बुद्धी असे सात घटक आहेत. त्यांतील पिंडात असलेला अति सूक्ष्म (जाड) आत्मा विवेकाने ओळखावा. ॥१५॥

शब्द ऐकोन समजतो । समजोन प्रत्योत्तर देतो । कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो । त्वचेमधें ।।१६।।

शब्द ऐकून त्यांचा अर्थ कळणे, त्याला योग्य ते उत्तर देणे व त्वचेने कठीण, मऊ, शीत आणि उष्ण जाणून घेणे इ. गोष्टी जीवात्मा करतो. ॥१६॥

नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें । नाना पदार्थ परीक्षणें । उंच नीच समजणें । मनामधें ।।१७।।

डोळ्यांच्या साह्याने पदार्थ पाहणे, अनेक वस्तू निरखून तपासून पाहणें व मनात श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव लक्षात घेणे ही कामे जीवात्मा करतो. ॥१७॥

क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी । कपटदृष्टी कृपादृष्टी । नाना प्रकारींच्या दृष्टी । भेद जाणे ।।१८।।

डोळ्यांकडे पाहून त्यांतील क्रौर्य, सौम्यता, कपट, कृपा इ. भाव टिपण्याचे काम तोच करतो. ॥१८॥

जिव्हेमधें नाना स्वाद । निवडूं जाणे भेदाभेद । जें जें जाणें तें तें विशद । करुनी बोले ।।१९।।

जिभेने मधुरादी सहा रस कळणे, पदार्थातील भेद व अभेद जाणणें, जे समजले आहे, त्याचे स्पष्टीकरण करणे ही कार्ये त्याचीच. ॥१९॥

उत्तम अन्नाचे परिमळ । नाना सुगंध परिमळ । नाना फळांचे परिमळ । घ्राणइंद्रियें जाणे ।।२०।।

सुग्रास अन्नाचे स्वाद, अनेक प्रकारचे सुगंध, प्रत्येक फळाचा वेगळा गंध, नाकाच्या माध्यमातून तोच जाणतो. ॥२०॥

जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें । पाणीइंद्रियें घेणें देणें । पादइंद्रियें येणें जाणें । सर्वकाळ ।।२१।।

जिभेने चव घेऊन बोलण्यांस मदत करणे हातांनी देणेघेणे व पायांनी येणे जाणे इ. क्रिया तोच सतत करतो. ॥२१॥

शिस्नइंद्रियें सुरतभोग । गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग । मनेंकरूनी सकळ सांग । कल्पून पाहे ।।२२।।

जननेंद्रियाने संभोग, गुदद्वारे मलविसर्जन व मनाने संकल्पविकल्प तोच करतो. ॥२२॥

ऐसे व्यापार परोपरी । त्रिभुवनीं येकलाचि करी । त्याची वर्णावया थोरी । दुसरा नाहीं ।।२३।।

त्रिभुवनातील सर्व जीवांचे हे व्यापार ईश्वर चालवितो. (पिंडाचे व्यापार जीवात्मा तर ब्रह्मांडाचे व्यापार विश्वात्मा किंवा ईश्वर चालवितो.) तो सर्वश्रेष्ठ आहे. ॥२३॥

त्याविण दुसरा कैचा । जे महिमा सांगावा तयाचा । व्याप आटोप आत्मयाचा । न भूतो न भविष्यति ।।२४।।

तो कोणासारखा मोठा आहे हे सांगू म्हटले तर तसा कोणीच नाही! त्यासारखे अप्रतिहत सामर्थ्य व व्याप्ती जीवसृष्टीत कधीच नव्हती व पुढे असणारही नाही. ॥२४॥

चौदा विद्या चौसष्टी कळा । धूर्तपणाच्या नाना कळा । वेद शास्त्र पुराण जिव्हाळा । तेणेंविण कैचा ।।२५।।

जीवचैतन्याशिवाय चौदा विद्या, चौसष्ट कला, अनेक प्रकारचे बुद्धिवैभव, वेदशास्त्र व पुराणांची गोडी कोणाला असणे शक्य आहे? ॥२५॥

येहलोकींचा आचार । परलोकीं सारासारविचार । उभय लोकींचा निर्धार । आत्माच करी ।।२६।।

लौकिक जीवनासाठी आवश्यक ते आचारधर्म व मोक्षासाठी जरूर असलेला सारासार विचार जीवात्माच करतो. ॥२६॥

नाना मतें नाना भेद । नाना संवाद वेवाद । नाना निश्चय भेदाभेद । आत्माच करी ।।२७।।

अनेक मतांची मांडणी, भेद पोटभेद, अनेक कारणांनी होणारे संवाद व झडणारे वाद, अनेक प्रकारचे निश्चय, भेदाभेदवादासारखे तत्त्वज्ञान इत्यादी जीवात्म्यामुळेच होतात. ॥२७॥

मुख्य तत्व विस्तारलें । तेणें तयास रूप आणिलें । येणेकरितां सार्थक जालें । सकळ कांहीं ।।२८।।

सर्वत्र ब्रह्म भरून राहिले असून ईश्वराने सृष्टीची रचना करून अरूप ब्रह्माला रूप आणले. शिवाय ईशसृष्टीत जीवाने आपल्या सृष्टीची भर घातली. जीवाने ईश कृपेने ब्रह्म जाणले की त्याच्या जीवनाचे सार्थक होते. ॥२८॥

लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें । पुसणें सांगणें अर्थ करणें । गाणें वाजवणें नाचणें । आत्म्याचकरितां ।।२९।।

लिहिणे, वाचणे, पाठ करणे, विचारणे, सांगणे, अर्थ लावणे, गाणें, वादन व नृत्य इ. सर्व जीवात्मा करतो. ॥२९॥

नाना सुखें आनंदतो । नाना दुःखें कष्टी होतो । देहे धरितो आणी सोडितो । नानाप्रकारें ।।३०।।

शब्दादी विषयांनी सुखी होणारा, प्रतिकूलतेने दुःखी होणारा, जन्ममरण भोगणारा जीवच आहे. ॥३०॥

येकलाचि नाना देहे धरी । येकलाचि नटे परोपरी । नट नाट्यकळा कुसरी । त्याविण नाहीं ।।३१।।

वासनामय जीव अनेक देह धारण करून नाना प्रकारे नटतो. नाट्य व अन्य कला व कौशल्ये त्याशिवाय नाहीत. ॥३१॥

येकलाचि जाला बहुरूपी । बहुरूपी बहुसाक्षपी । बहुरूपें बहुप्रतापी । आणी लंडी ।।३२।।

जीवात्मा वेगळ्या वेगळ्या शरीरांत वेगळे वेगळे स्वभाव दाखवतो. अत्यंत प्रयत्नशील व आळशी, अत्यंत पराक्रमी व पराकाष्ठेचा भित्रा तोच होतो! ॥३२॥

येकलाचि विस्तारला कैसा । पाहे बहुविध तमासा । दंपत्येंविण कैसा । विस्तारला ।।३३।।

एकाच मूळ संकल्पाचा हा प्रचंड व विविधतापूर्ण खेळ आहे. मूळ संकल्पाला पत्नी नसूनही एवढा मोठा विस्तार झाला! ॥३३॥

स्त्रियांस पाहिजे पुरुष । पुरुषासी पाहिजे स्त्रीवेष । ऐसा आवडीचा संतोष । परस्परें ।।३४।।

व्यवहारामध्ये पुरुषाला स्त्री व स्त्रीला पुरुष एकमेकांना संतुष्ट करण्यासाठी हवे असतात. ॥३४॥

स्थूळाचें मूळ ते लिंग । लिंगामधें हें प्रसंग । येणें प्रकारें जग । प्रत्यक्ष चाले ।।३५।।

जनजीवनाच्या स्थूल क्षेत्रात स्थूल लिङ्गाचेच महत्त्व असून स्त्री व पुरुष यांचेमुळे जगातील जीवसृष्टीचे सातत्य टिकून आहे हे स्पष्ट दिसते. ॥३५॥

पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी होते उठाठेवी । परी या सूक्ष्माची गोवी । समजली पाहिजे ।।३६।।

पुरुषशरीरात जीव व स्त्रीशरीरात जीवी असते असे अज्ञानाने वाटते. पण सूक्ष्म मूलतत्त्व लिङ्गरहित आहे हे रहस्य लक्षात घेतले पाहिजे. ॥३६॥

स्थूळाकरितां वाटे भेद । सूक्ष्मी आवघेंचि अभेद । ऐसें बोलणें निरुध । प्रत्यया आलें ।।३७।।

स्थूळ शरीरांमुळे लिङ्गभेद जाणवतो. सूक्ष्मात तो नसतो. हे बोलणें शंका न येता कळण्यासारखे आहे. ॥३७॥

बायकोनें बायकोस भोगिलें। ऐसें नाही कीं घडलें। बायकोस अंतरी लागलें। ध्यान पुरुषाचें।।३८।।

स्त्रीला स्त्रीशी खऱ्या अर्थानें संभोग घडत नाही. तिला त्यासाठीं पुरुषाचीच मनात तीव्र गरज वाटते.॥३८॥

स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु। ऐसा आहे हा समंधु। याकारणें सूक्ष्म संवादु। सुक्ष्मीं च आहे।।३९।।

स्थूल व्यवहारात स्त्रीला पुरुष व पुरुषाला स्त्रीचा संबंध हवा असतो. पण सूक्ष्मात; सूक्ष्म घटनाक्रम काम करतो. (ईक्षणाने जग निर्माण होते.)॥३९॥

पुरुषइछेमधें प्रकृती । प्रकृतीमधें पुरुषवेक्ती । प्रकृतीपुरुष बोलती । येणें न्यायें ।।४०।।

पुरुषरूप ब्रह्माच्या मूळ संकल्पात मूळमायांतर्गत प्रकृती असते. प्रकृतीत पुरुषाचा प्रवेश असतो. म्हणून 'प्रकृतिपुरुष' अशा जोडशब्दाच्या भाषेत बोलतात. ॥४०॥

पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें । प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें । उमजेना तरी उमजावें । विवराविवरों ।।४१।।

शरीररूप पिंडावरून ब्रह्मांडाचा अंदाज बांधावा. हळूहळू अंदाजाचे रूपांतर निश्चयात करून घ्यावे. असा निश्चय होत नसेल तर सतत मनन-चिंतनाने ते समजावून घ्यावे. ॥४१॥

द्वैतइछा होते मुळीं । तरी ते आली भूमंडळीं । भूमंडळीं आणी मुळीं । रुजु पाहावें ।।४२।।

'बहुस्याम' या मूळ संकल्पात द्वैताची इच्छा होती. त्यामुळे तीच इच्छा पृथ्वीवरील जीवसृष्टीतही उतरली. (जीवालाही बहु व्हावेसे वाटू लागले.) मूळ संकल्प व पृथ्वीवरील जीवांचा संकल्प यांतील ऐक्य जाणावे. ॥४२॥

येथें मोठा जाला साक्षेप । फिटला श्रोतयांचा आक्षेप । जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप । निवडोन गेलें ।।४३।।

या विवेचनाच्या मोठ्या खटपटीने प्रकृती व पुरुष यांच्या स्वरूपाचा निवाडा होऊन श्रोत्यांच्या शंकेचे समाधान झाले. ॥४३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'महद्भूतनिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'महद्भूतनिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त